वीणा प्रकाशन-३१

क्रांतिनिष्ठा

लेखक

दादा धर्माधिकारी

सप्टेंबर १९४८

मूल्य दोन रुपये.

प्रकाशकः—

ब. गो. गर्गे एम्. ए.
वीणा प्रकाशन,
सीताबर्डी, नागपूर.

संपादकः—

ब. गो. गर्गे एम्. ए.
द्वा वा. घाटे
बी. ए. एल्‌एल्. बी

मुद्रक
दि नॅशनल प्रेस आणि पब्लिकेशन्स लि
धरमपेठ, नागपूर.

वीणा प्रकाशन.

		रु. आ.
(१)	दोन मने—खांडेकर	५—०—०
(२)	अविष्कार—गीता साने	१—१२—०
(३)	हेमलता—घाटे	१—८—०
(४)	निष्कलंक—कमल दीक्षित	२—०—०
(५)	उषःप्रभा—माजरेकर	१—८—०
(६)	झंझावात—वोकील	३—०—०
(७)	पहिली लाट—खांडेकर	२—०—०
(८)	साकी—बी. रघुनाथ	१—०—०
(९)	काळी राणी—पी. वाय्. देशपांडे	४—०—०
(१०)	स्वीकार—टोंगो	१—८—०
(११)	संक्रमण—वरखेडकर	१—१२—०
(१२)	डाक बंगला—माडखोलकर	१—१२—०
(१३)	हिरवे गुलाब—बी. रघुनाथ	१—४—०
(१४)	अजिंक्य तारा सर—पा. वि. खांडेकर	२—०—०
(१५)	बाबू दडके—बी. रघुनाथ	२—०—०
(१६)	दर्यासारंग—आपटे	२—०—०
(१७)	पाथेय—चोरघडे	२—८—०
(१८)	मनमोर—शांताराम	२—८—०
(१९)	सुरुंगा—वखरे	४—०—०
(२०)	धबधब्याच्या धारेत-पाठक	१—१२—०
(२१)	आंदोलने—प्रधान	१—०—०

इतर पुस्तकें

(१)	स्वैरविचार–ललित निबंध संग्रह–माडखोलकर	१–१२—०
(२)	आव्हान–साहित्य परिषदेतील भाषणे-माडखोलकर	१–१२—०
(३)	विलापिका–टीका ग्रंथ–माडखोलकर	१—०—०
(४)	वीरारत्नमंजूषा–सावरकर	२—०—०
(५)	तुरुंगातील अनुभव–वखरे	०—८—०
(६)	बोबडे कवितासंग्रह (शृंगारिक भावगीतें	१—८—०
(७)	वनवासी फूल- रे. टिळक (विस्तृत प्रस्तावना व टीपांसह नवीन आवृत्ति	१—८—०
(८)	वेणूसुधा–वनसुधा–वामन पंडीत (सटीक आवृत्ति)	१—०—०
(९)	आज्ञापत्र–रामचंद्रपंत अमात्य (प्रिं. पांढरीपांडे व प्रो. कोलते यांच्या प्रस्तावनासह)	१—०—०
(१०)	कूजन–प्रो. वऱ्हाडपांडे–काव्यसंग्रह	१—४—०
(११)	सुख दुःख विवेक (मानसशास्त्रावरील मौलिक ग्रंथ)	२–१२—०
(१२)	गांधीवाद–मराठे	०—६—०
(१३)	समाज सत्तावाद–जयवंत (एंजेल्सचा अनुवाद)	१—०—०
(१४)	गांधीजी–ओझरते दर्शन–दादा धर्माधिकारी	०—४—०
(१५)	काका कालेलकर–ओझरतें दर्शन–चोरघडे	०—६—०
(१६)	छाया–बालगीत संग्रह–टेकाडे	०—४—०
(१७)	धूर व इतर एकांकिका–अनंत काणेकर	१–१२—०
(१८)	चिव चिव (बालगीत संग्रह)	०—६—०
(१९)	मायाविवाह–कोल्हटकर	१—८—०
(२०)	ध्येयाचा ध्यास–वरखेडकर	१—८—०
(२१)	आघात–ब्रम्हे	१—८—०
(२२)	हुतूतू–गंधे	२—०—०
(२३)	सुखशांतीचें बेट–ठोसर	०—८—०

स्त्रीशिक्षणांत क्रांति ×

१ माझा अधिकार

स्त्री शिक्षणाचा प्रश्न महत्वाचा तितकाच नाजुकहि आहे. त्यामुळे शिक्षण-विषयक इतर प्रश्नावर काही बोलणे अगर लिहिणे जितके सोपे आहे, तितके या बाबतींत मात्र नाहीं. यासाठी विशेष अधिकाराची गरज आहे. या प्रश्नाचा ज्याने विचार केला असेल आणि ज्याला याचा अनुभव असेल तोच या बाबतीत काही सांगू शकतो. मी स्त्री-शिक्षणाच्या क्षेत्रामध्ये काहीच काम केले नाही. वर्धेच्या महिला-सेवा-मंडळाचा मी सभासद आहे. हा माझा अपराध नसून स्व. पू. जमनालालजींचा आहे. तथापि दुसऱ्या एका दृष्टीने पाहिले, तर या बाबत माझा थोडा अधिकार आहे. पुष्कळशा मुलामुलींचा एकत्र वावर असलेल्या एका मोठ्या घराण्यात माझा जन्म झाला आहे. मूळतापीचे धर्माधिकारी पुष्कळच आहेत. ते इतके की, त्यापैकी कोण, किती, कुठे असतात याचा आम्हाला पत्ताहि लागत नाही. कसलीहि पूर्वयोजना न करता सरकारने आम्हाला अटक केली आणि तरीहि येथे आम्ही इतके जमून गेलों. * एकदां मूळतापीच्या स्टेशनावर सहज गेलो असता प्लॅटफार्मवर तिकीट नसल्यामुळे आम्ही पकडले गेलो. तेहि सरसकट वीस पचेवीस जण! बरोबरीचे भाऊ, बहिणी, काका यांच्यामध्ये वाढण्याचे सद्भाग्य मला लहानपणापासून लाभलें. काही माझ्याच बरोबरीच्या काकू व आत्या मला आहेत. दरवर्षी

× नागपूर सेंट्रल जेल मधील एक व्याख्यान. ता. २३-६-४३.

* अगदी जवळच्या गोतावळ्याची व धर्माधिकारी कुटुंबाची मंडळी तुरुंगाच्या एकाच परिसरात नऊ होती.

दोनचार मुला-मुलींची लग्नें निघतात व मग त्याच्या वधू-वर संशोधनार्थ आम्ही अखिल भारतीय दौरे काढतो. म्हणून माझ्या दृष्टीने स्त्रीशिक्षण हा एक जिव्हाळ्याचा प्रश्न होऊन बसला आहे. वास्तविक मी तात्त्विक दृष्टीने विचार करणारा माणूस. पण वरील कारणामुळे मला या व्यावहारिक प्रश्नाचाहि विचार करणे भाग पडलें आहे. आमचा धर्माधिकारी परिवार फार मोठा व अत्यत सनातनी आहे. यापैकी 'एकैकमप्यनर्थाय' आणि येथे तर सर्वच हजर. सनातन धर्माचे 'भयकरात भयकर' रूप मी आपल्या डोळ्यानी पाहिले आहे.

२ अहिंसक समाजरचनेचें एकमेव साधन.

या प्रश्नाचा विचार केल्यानंतर माझे असें ठाम मत झालें आहे की, आम्हाला जर अहिंसक समाजाची वास्तविक स्थापना करावयाची असेल आणि मानव समाजात शाति नांदावी असे आम्हाला प्रामाणिकपणे वाटत असेल, तर त्यासाठी स्त्रीशिक्षणासारखे दुसरे प्रभावी साधन नाही. समाजात बंधुभाव म्हणजे अहिंसा कायम करण्यासाठी आणि लष्करीसत्तेची प्रतिष्ठा नष्ट करण्यासाठी स्त्रीशिक्षणावाचून आपल्याला गत्यतरच नाही.

३ नीतीच्या वल्गना.

बाबू काका* एकदा म्हणाले होते की, आम्ही बालकाना कैदी मानतों. आणि स्वतःला त्याचे जेलर समजतो. हा दाखला खरा स्त्रियानाच जास्ती लागूं पडतो. आम्ही स्त्रियांचे मालक, जेलर, पहारेदार इत्यादि सर्व आहोंत. म्हणून स्त्रियाशी संबध येणाऱ्या सर्वच गोष्टी समाजात तुच्छ व निकृष्ट मानल्या जातात. एखाद्याला स्त्रीचा भाऊ किंवा बाप म्हणणे हे लौकिकात शिवी देण्यासारखे गणले जातें. स्त्रियाच्या जागी आम्ही स्वतःला कल्पिल्यांस यांतील अपमानाच्या तीव्रतेची कल्पना येऊं शकते. एका परकीय लेखकाने या संबंधी आपला एक अनुभव लिहिला आहे. एकतीस वर्षे तो हिंदुस्थानात राहिला. एकदा तो एका गांवीं गेला असतांना तेथल्या

* श्री. किशोरीलाल घनश्याम मश्रुवाला.

एका खेडुताने त्याला शिवी दिली. त्याला ती शिवी ठाऊक नव्हती. म्हणून त्याने आपल्या प्रवास वर्णनात नमूद केलें कीः—'मला त्या लोकांनी पत्नीच्या भावाप्रमाणे संबोधिले व आपला आत्मिय समजून माझ्याशीं जवळचें नातें जोडलें.'

सरळ आकाशातून खाली आलेल्या एखाद्या इसमाला जर आपण सांगितलें की, 'बाबारे, आमच्या येथे स्त्रीचा भाऊ व बाप काढणे ही शिवी आहे,' तर त्याला कसे वाटेल? आणि इकडे मनु महाराज म्हणतात, 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमंते तत्र देवताः' यांतून आमच्या समाजाच्या मनःस्थितीचें दिग्दर्शन होतें.

लहानपणीं आम्ही एक कविता शिकलों होतो तिच्यातील एक ओळ मला आठवते. 'मेन मस्ट वर्क ॲण्ड विमेन मस्ट वीप' समाजाच्या कोणत्याहि थरात शिरलो तरी आमच्या समाज व्यवहाराच्या मुळाशीं कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात वरीलच सूत्र असलेले आपल्याला आढळून येईल.

"बालक—मग तें मुलगा किंवा मुलगी कांहीहि असो— मागल्याची खूण आहे, शिक्षणाचे अधिकारी आहे, असें खरा शिक्षण—शास्त्री म्हणेल. आणि आमचे सनातनी पोथी पंडित म्हणतील कीं, स्त्री ही नरकाचें मूळ आहे जो समाज स्त्रीयाविषयीं अशी समजूत धरून बसेल, किंवा ज्या नीतिमत्तेचा हाच मुळी आधार असेल ती नीतिमत्ता "काउन्टर फी-" आहे, खोटी आहे, बनावटी आहे. म्हणून स्त्री शिक्षणासंबंधी विचार करताना आम्हाला आमच्या सामाजिक कल्पना बदलाव्यां लागतील. आमचे एतत्संबंधी विचार विकृत व कलुषित झालेले आहेत याचे आम्हाला भान सुद्धा नाही. आमच्या भाषेत व आमच्या व्यवहारात याचा नेहमीच प्रत्यय येत असतो.

४ अभेद दृष्टि

सनातन्यांनी स्त्रीला नरकाचें द्वार बनवून टाकलें आहे असा जेव्हा सनातन्यावर आम्ही आरोप करतों, तेव्हा ते उत्तर देतात, "आम्ही मातेला किती थोर मानतो. आमचा मातृभक्तीचा आदर्श पहा कीं." आम्ही जेव्हा त्याना म्हणतों, स्त्रीयाना पुरुषांच्या बरोबरीने मान द्या, तर ते म्हणतात,

आम्हीं स्त्रीला मातेच्या रूपांत आपल्यापेक्षाहि श्रेष्ठ समजतों. भगिनींच्या आणि कन्येच्या रूपांत देखील आम्हीं त्यांची पूजा करतो." डॉ. राधाकृष्णन् सारख्या भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या प्रमुख पंडितांनी देखील असें गाऱ्हाणें केले आहे कीं, "एव्हरी वन् इज फायटिंग फॉर इक्वालिटी बट् नो वन् केअर्स फॉर क्वालिटी." समान हक्कासाठीं प्रत्येकजण भाडतो. गुण वाढविण्याची मात्र कुणालाच पर्वा नाहीं. वस्तुतः गुणविकास हे शिक्षणाचे साध्य असल्या-मुळें समानता हाच गुणविकासाचा आधार होऊं शकतो. शिक्षणाच्या दृष्टीने स्त्री व पुरुष यांच्यात कसलीहि विषमता असूं नये. ते समान भूमिकेवर असावयाला हवेत. कुणी कुणालाहि लहान व मोठा समजूं नये. वस्तुतः भेद म्हणून असा कांहीं नाहीं. एक लहानसे उदाहरण घेऊन मला माझें म्हणणें स्पष्ट करता येईल. अब्राहाम लिंकन हे अमेरिकेचे अध्यक्ष असताना दोन टोप्या- विक्रेत्यांनी त्यांच्याकडे एकेक टोपी तयार करून आणली. आणि विचारलें कीं, 'आपणांस कोणती टोपी अधिक पसंत आहे?' दोन्हीं टोप्या उत्तम होत्या. त्यांतून चांगली कोणती व वाईट कोणती हें ठरविणे सुलभ नव्हतें. अब्राहाम लिंकन क्षणभर घुटमळून म्हणाले, "दे म्युचुअली एक्सेल इच अदर." स्त्री आणि पुरुष यांच्या बाबतीत शिक्षणशास्त्याची दृष्टि अशीच असली पाहिजे. कोणी उत्कृष्ट नाहीं आणि कोणी निकृष्ट नाहीं. आजची स्थिति दुर्दैवाने अशी नाहीं.

५. स्त्री शिक्षणाचे तीन सिद्धांत.

स्त्री शिक्षणाला प्रारंभ करतांना ज्ञानने तीन तत्त्वें समोर ठेवलीं होतीं.

१. स्त्रीला स्त्री या नात्याने शिक्षण देणें.

२. स्त्रीला नागरिक या नात्यानें शिक्षण देणें.

३. स्त्रीला मनुष्य या नात्याने शिक्षण देणें.

असें म्हणतात कीं, ईश्वराने स्त्रीपुरुषांना वेगवेगळ्या जातींच्या रूपाने उत्पन्न केलें. स्त्री भिन्न आहे. पुरुष भिन्न आहे. दोघांच्या स्वभावांत भेद आहे. गुणात फरक आहे. म्हणून त्यांचें कार्यक्षेत्रहि वेगवेगळें आहे. यास्तव

शिक्षण देखील वेगवेगळे असायला पाहिजे. श्री. किशोरलाल भाईंनी ' लग्न-प्रपंच ' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत वरील मुद्याचे खंडन केलें आहे. त्यानी टीकाकारांना एक प्रश्न विचारला की, स्त्री पुरुष या भिन्न जाती असत्या तर प्रत्येक पुरुषाची माता स्त्री व प्रत्येक स्त्रीचा बाप पुरुष कसा राहिला असता ? त्याचा सवाल योग्य आहे. जपानने स्त्रीला मनुष्य या नात्याने शिक्षण देणे याच दृष्टीने आवश्यक मानले. कारण स्त्री पुरुषामध्ये वैषम्या-पेक्षा साम्यच्च अधिक आहे. दोघामध्ये काही वैशिष्ट्ये असली तरी तीं समानतेला बाधक नाहीत.

६ सनातन धर्म की फॅझिझम

सनातन धर्माचा मी वर उल्लेख केलेला आहे. याच्या नवीन नवीन आवृत्त्या निघत असतात. फॅझिझम हे सनातन धर्माचेच नवे व आधुनिक संस्करण आहे. हिटलरने स्त्रीयाना सांगितले, ' बॅक टू पॉट्स अ‍ॅण्ड पॅन्स " जा चूल नी चक्की सांभाळा. स्वयंपाकगृह व सूतिकागृह हें स्त्रीयाचे कार्य-क्षेत्र असून रणांगण हे पुरुषाचे कार्यक्षेत्र आहे. अशी सर्वसाधारण लोकांची समजूत झालेली आहे. हीं सर्व कार्यक्षेत्रे आली कुठून ? केवळ शरीराच्या घडणीमुळे स्त्री ही सतत स्त्रीच राहील आणि पुरुष हा नेहमी पुरुषच्च राहील काय ? दोघे कधी मनुष्य होणार नाहीत काय ? एका मराठी लेखकाने असे लिहिलें आहे की, कार्ल्याप्रमाणे स्त्रीलाहि ' मील् मध्ये घोळा, मार्क्स मध्ये तळा. स्त्री ही स्त्रीच राहील. ' मुलासाठी खेळणे म्हणून तलवार व मुली-साठीं मात्र बाहुली हा याचा पुरावा आहे. स्त्रीची आकांक्षा मातृत्व असून पुरुषाची युद्ध आहे. संघटनेसाठी हीं दोन प्रतिके जोंपर्यंत आदर्श मान-ण्यात येतील तोंपर्यंत फॅझिझमची प्रवृत्ति या ना त्या स्वरूपामध्ये सतत टिकून राहील. अहिंसक क्रांति अशक्य होऊन बसेल.

७ स्वातंत्र्य विरुद्ध पावित्र्य

शिक्षणाच्या द्वारे क्रांति घडवून आणावयाची असल्यास कोण कोणते सिद्धांत मूलभूत म्हणून आम्हास स्वीकारावे लागतील ?

पहिला प्रश्न असा की, स्वातंत्र्याचें आणि पावित्र्याचें साम्राज्य समाजात नांदू शकतें का ? स्त्री व पुरुषाचें सहशिक्षण नीतीला पोषक होऊं शकेल काय ? स्त्रीच्या परवशतेचे समर्थन पावित्र्याच्या नावावर केले जाते. मग स्त्री स्वतंत्र झाल्यानंतर पावित्र्य राहू शकेल की काय ?

मला असे सांगायचे आहे की, स्वातंत्र्य नसेल तर पावित्र्य राहूंच शकत नाही. हा मुद्दा विनोबानी सुंदर रीतीने मांडला आहे. भीति व नीति एकत्र राहूं शकत नाही. स्वातंत्र्याला भिणारी नीति पावित्र्याच्या नावाने कितीहि द्वाही मिरवीत असली तरी वस्तुतः ती प्रच्छन्न भिरुता आहे तो दडलेला भेकडपणा आहे. या भीतिच्या मुळाशीं स्त्री आपल्या शरीराच्या घडणीमुळे स्वतःचे रक्षण करूं शकत नसल्यामुळे पुरुषच स्त्रीचा रक्षक होऊं शकतो, ही परंपरागत धारणा आहे.

८ रक्षक हाच भक्षक

या मधून एक दुसरा उपसिद्धांत निघतो. तो म्हणजे जो रक्षक आहे तोच भक्षकहि होऊ शकतो. एका स्त्रीचे दुसऱ्या स्त्री पासून रक्षण करावे लागत नाही. ज्या गावात फक्त स्त्रीयाच राहात असतील तेथे स्त्रीच्या पावित्र्याचे रक्षण करण्याचा प्रश्न उपस्थित होऊ शकेल काय ? समाजामध्यें काही पुरुषाना स्त्रीयाचे रक्षक व्हावे लागते. का ? तर काही पुरुष स्त्रीयाचे भक्षक असतात म्हणून

९ ब्रह्मचर्य

क्रांतीला ही वस्तुस्थिति बदलून टाकावयाची आहे. जोंपर्यंत स्त्री रक्षणीय असेल तोवर तिला ब्रह्मचर्य अशक्य आहे. स्त्रीयाचे ब्रह्मचर्य गांधीजी मानतात म्हणून ते स्त्री स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते आहेत. ब्रह्मचर्य हा त्यानी संयुक्त सामाजिक जीवनाचा पाया मानला आहे. आणि फक्त पुरुषानी ब्रह्मचारी राहावे व स्त्रीयानीं लग्ने करावीं; हे अशक्य आहे. सनातनी प्रत्येक पुरुषाला शुकाचार्य होण्याचा अधिकार ठेवतात. परंतु स्त्रीयांसाठीं मात्र त्यांच्या नीतिशास्त्रांमध्ये विवाहच विहित आहे. ब्रह्मचर्य नव्हे. स्त्रीया जोंवर सौभाग्य–कांक्षिणी राहतील व पुरुष जोंडी ऐट मिरवीत राहतील

तोंवर समाजात समानतेची प्रस्थापना होऊ शकणार नाही. तात्पर्य काय की, जर समाजात क्रांति घडवून आणावयाची असेल तर तुम्हाला तुमच्या व्यवहारात प्रामाणिक राहिले पाहिजे. स्त्रीशिक्षणाचे जर खरोखरच आपण पुरस्कर्ते असू तर मग सुशिक्षित पुरुषाची प्रतिष्ठा व सुशिक्षित स्त्रीची प्रतिष्ठा या समान असल्या पाहिजे. आज स्थिति अशी आहे की, मुलीच्या बापाला मुलगी तर द्यावीच लागते; पण आणखी वर–दक्षिणाहि द्यावी लागते. आणि वराचे पायहि धुवावे लागतात. मुले तर अशी ऐट दाखवितात की, त्यापुढे शुक्राचार्यांनी मान खाली घालावी. खुशामत, मनधरणी केल्यानतर मोठ्या मिनतवारीने ते लग्नाला तयार होतात. आजच्या समाजात स्त्रीयासाठी ब्रह्मचर्याचा आदर्श विहित नसल्यामुळेच स्त्रीयाची किंमत कमी झालेली आहे. आजच्या क्रांतियुगात ही जीवनाची मूल्ये आपल्याला बदलून टाकावी लागतील.

१० नागरिकत्व

दुसरा एक उपसिद्धांत या चर्चेतून निघतो. तो म्हणजे स्त्रीयासाठी मातृत्व हा सर्वश्रेष्ठ आदर्श राहू शकत नाही. आपण स्त्रीला वीर–माता होण्याचा आशीर्वाद देतो, पण स्त्रीला मातृपदाशिवाय स्वतःच्या व्यक्तित्वाचे मूल्यच नाही काय? स्त्रीला वीरमाता होऊन जर मुलेच केवळ उत्पन्न करावयाची असतील तर तिच्यासाठी नागरिकत्व ही गौण वस्तु आहे. जर मिस्टर चर्चिल प्रधान मंत्री होऊ शकतात, तर श्रीमती चर्चिल यानाहि प्रधान मंत्री होण्याचा अधिकार असावा. हा संपूर्ण नागरिकत्वाचा अर्थ आहे. जर विजयालक्ष्मी मंत्री होऊ शकतात, तर सरोजिनी नायडूची व्हाईसरायच्या जागेवर योजना व्हायला काय हरकत आहे? परंतु केवळ मातृत्वाला प्राधान्य दिल्यानें हे सर्व होऊ शकत नाही. ज्या अर्थाने आज स्त्री शरीरधन आहे; त्या अर्थाने ते इतःपर राहता कामा नये. पुरुष शरीरधन मानला जात नाही, स्त्री समजली जाते. हरिश्चंद्राच्या सुंदर शरीराला काशीच्या बाजारात कवडीमोलहि कुणी दिलें नाही; पण तारामतीची खरेदी करणारे कितीतरी लोक निघाले होते. तरी बरें की, तारामती भिकारीण बनली होती. पुरुषाच्या हाताला म्हणजे त्याच्या पराक्रमाला आणि श्रमाला किंमत आहे. परंतु स्त्रीला

बाबतींत तिचे रूप हीच मोलाची वस्तु आहे. ही स्थिति जोंवर राहील, तोवर स्त्री कुलुपात बंद करून ठेवण्याची वस्तु असेच समजलें जाईल. हिऱ्याच्या अंगठीप्रमाणे तिला मजबूत तिजोरीत बंद करून ठेवावे लागेल. स्त्री ही खरोखरच साभाळण्याजोगी वस्तु असेल; तर तिला अगदी किल्ल्याच्या तळघरात जतन करून ठेवा. त्याबद्दल मला काही म्हणावयाचे नाही. मी जुनाट मताच्या म्हाताऱ्या लोकांचे संस्कार बदलवू शकत नाही. परंतु जेव्हा कधी तरुण मंडळी आपल्या घरी नेतात आणि त्यांच्या स्त्रियांना मी पडदानशीन पाहतों तेव्हा माझे मन खचून जाते. कोणत्याहि राष्ट्रासमोर विशेष रूपाने स्त्रीरक्षणाचा सवाल असायलाच नको. या गोष्टीकडे तुम्ही माझ्या दृष्टिकोना-तून पाहा. माझी साठ वर्षांची म्हातारी आई बाहेर जाताना माझ्या आठ-नऊ वर्षांच्या लहान मुलाला सोबत म्हणून नेते बरें, सोबतहि अशाची की जो संध्याकाळ होताच अंथरुणाच्या बाहेर निघायला भितो. या वस्तुस्थितीचा जरा विचार तर करून पाहा. तुम्हाला आश्चर्याने थक्क व्हावे लागेल. तो मुलगा माझ्या आईचे रक्षण काय करणार आहे ? परंतु समाजाची रीतच मुळी अशी पडून गेली आहे. मी स्त्री असतो आणि स्वातंत्र्याची भावना जर माझ्या मध्ये असती तर असल्या पुरुषकृत सामाजिक प्रथांचा आणि संस्थांचा माझे प्राण पणाला लावून देखील मी विरोध केला असता.

११ प्रतिष्ठेचा आधार कोणता ?

वरील प्रश्न सोडविण्यातच क्रांति आहे. गांधींच्या विचाराची प्रक्रिया अशीच आहे. प्रत्येक स्त्रीने स्वतः आपले रक्षण करावे. असे गांधीजी म्हणतात. त्याचा अर्थ काय ? अर्थ असा की, शरीरबलावर आमची अब्रु अवलंबून असून आमच्या प्रतिष्ठेला शरीरबलाचा आधार असतों, तौलनिक दृष्टीने पाहिल्यास स्त्रीचे शरीरबल पुरुषापेक्षा कमी असते. रशियामध्ये स्त्रीयांना मोठमोठी मजुरीचीं कामें दिलीं जात नाहीत. कारण ते मातृत्वाची प्रतिष्ठा वाढवू इच्छितात. प्रॉडक्शन आणि रिप्रॉडक्शन, उत्पादन व प्रजनन यात ते समन्वय साधू इच्छितात. शरीरबलाच्या दृष्टीने स्त्री कमी प्रतीची ठरत असली म्हणजे तिचें सामाजिक स्थानहि गौण

असलें पाहिजे असे थोडेंच आहे ? हे समजण्यासाठीं आमच्या भावनांमध्ये क्रांती घडून आली पाहिजे. पुरुषांची प्रतिष्ठा देखील शारीरिक बलावरच जर अवलंबून असती तर सॅण्डो व गामा पहिलवानाशिवाय इतर सर्वच अप्रतिष्ठित समजले गेले असते. रक्षणाचा अंतिम आधार तरी काय असावा? जो आपल्या प्राणाची किंमत अब्रूपेक्षा जास्त मानत नाही त्याची अब्रु सुरक्षित असते. जो आपल्या अब्रूचें मोल प्राणापेक्षा कमी लेखतो त्याची प्रतिष्ठा कशी राहू शकेल ! एकाची प्रतिष्ठा दुसऱ्यानें राखणें शक्य नाही. यास्तव आम्ही स्त्रीयाना रक्षणीय न समजणे अत्यावश्यक आहे. स्त्रीयाना स्वतःचें रक्षण आमच्यावाचून जर करतां येत नसेल, तर त्या अरक्षितच राहतील. एका व्यक्तीला दुसऱ्या व्यक्तीने साह्य करणं ही गोष्ट वेगळी. स्त्रीयानाहि असे साह्य आपल्याला करता येईल. आणि तें करणें आपलें कर्तव्य पण आहे.

१२ प्रदर्शनाची कल्पना

स्त्री ही खरेदी-विक्रीची किंवा अपहरणाची वस्तु असत नये. पूर्वीच्या काळीं स्त्री ही बक्षीस देण्याची वस्तु मानली ज त्या काळचे राजे हत्ती घोडयाप्रमाणे आपल्या मुली देखील बक्षीसाच्या रूपाने देत असत. जिच्या पोटी आम्ही जन्म घेतला तिला जर कुणी अपहरणाची वस्तु मानली, खैरात वाटण्याची वस्तु म्हणून तिचे मोल केले तर आम्हाला काय वाटेल? आणि इतके असूनहि मातृत्वाच्या आदर्शाच्या बाता मारतोंच. स्त्री ही अपहरणाची किंवा बक्षीसाची वस्तु म्हणून तिच्याकडे पाहिले जाणार नाही, तेव्हां तो प्रदर्शनाचीहि बाब राहणार नाही. विनोबा गांधींप्रमाणेच उघडया शरीराने हिंडतात. परंतु त्यात शरीराचें प्रदर्शन नाही. पण तेच एखाद्या सुप्रसिद्ध पहिलवानाचे शरीर पाहण्यासाठी आपण दूर दूरुन येतो. त्यासाठीं तिकिट असल्यास तेहि विकत घेतो. त्याचे शरीर सुंदर सुडौल असते आणि म्हणून ते प्रदर्शनीय असते. आपण उघडया अंगाने वावरतों म्हणून आगरकरानी आपल्याला जंगली म्हटलेले आहे. स्त्रीयांवरहि त्यांनी कडक टीका केली आहे. परंतु या प्रकारच्या उघडया शरीरात प्रदर्शनाचा उद्देश नसतो. परंतु आजकाल कपडयाच्या योगाने,

शरीर झाकण्याऐवजीं तें उघडेच ठेवण्याची प्रवृत्ति स्त्रीयामध्ये अधिक दिसून येते. यात प्रदर्शनाची भावना असते. जोंवर ही भावना कायम राहील तोवर शरीर म्हणजे रूप ही क्रय- विक्रयाची बाब राहील.

मी स्वातंत्र्यवादी आहे. स्त्रीसाठी पुरुषाचे व पुरुषासाठी स्त्रीचे शरीर जोवर क्रयविक्रयाची बाब राहील तोवर पावित्र्य राहू शकणार नाही असें माझे ठाम मत आहे. यास्तव स्त्रीला आत्मरक्षणक्षम जर बनवावयाचे असेल तर तिचें शरीर ही क्रयविक्रयाची वस्तु असता कामा नये. असे झाल्यास ती प्रदर्शनाचीहि वस्तु राहणार नाही. व प्रदर्शनाच्या अभावी नजाकत सुकुमारता इ० चे हि अस्तित्व राहणार नाही.

१३ मूल्य परिवर्तन.

पुराणात स्त्रीयाची वर्णनें आलेली आहेत. सीतेविषयीं असें वर्णन केलें आहे की, ती जमिनीवरून चालत असताना तिच्या पायांना फोड येत. तिने कधी दिव्याची वात देखील सरकवण्याचे कष्ट केले नव्हते. एकूण स्त्री कांचेच्या आलमारींत ठेवण्याची वस्तु आहे तर! नाजुकपणा हा पुरुषासाठी जर दोषरूप ठरत असेल तर स्त्रीयासाठीहि तो ठरायला पाहिजे. कोमलता हा गुण असेल तर तो दोघांनाहि लागू पडायला हवा. त्याचप्रमाणे कठोरता देखील उभयतांसाठी सारखीच दोषरूप ठरायला हवी.

आपणाला शरीरश्रमाची मूल्ये देखील बदलून टाकावी लागतील. गुलामीची प्रथा रूढ असलेल्या समाजात मालक लोक जे शरीरश्रम वाटून घेत ते ; नाजूक साजूक असे. परतु गुलामाच्या वांट्याला मात्र निव्वळ काबाड कष्ट येत. आणि त्या काबाड कष्टांत हीन मानली गेलेलीं कामेच त्यांच्यावर सोंपविलीं जात. स्त्रीया दुबळया असूनहि त्यांच्या माथीं उखळ मुसळ मारलें जाई; दळण त्यांनी दळावें, पाणी त्यांनी भरावें, पुरुषांचे पाय त्यानी चेपावे, झाडलोट त्यांनी करावी, असें कां म्हणून? त्या नाजूक आहेत म्हणून आणि आम्ही लोडाशीं टेकून दुसऱ्याचे हक्क, काबाडकष्ट घेण्याचेच श्रम करावे. हें काय आम्ही मजबूत आहोंत म्हणून ? आम्ही आमच्या वाट्याचे काम जें करावयाचें तें कोणते म्हणाल तर, फक्त उठण्याबसण्याचें, दंड

बैठकीचें. कां ? तर त्यावांचून शरीर सुदृढ राहूं शकत नाही म्हणे ! आपणाला ही सगळीं जुनीं मूल्ये पार बदलवून टाकायला हवींत. मातृत्वाला सेनानीत्वापेक्षा श्रेष्ठ मानले पाहिजे. याचेंच नांव क्रांति. दळण, कांडण, चूलतूल, घरकामे हीं केवळ स्त्रीयांच्याच क्षेत्रात मोडायला नकोत. महादेव भाई आश्रमांत आले तेव्हा बापूंनी त्यांना स्वयपाक करायला लावले. प्यारेलालजीनाहि याच दिव्यातून जावें लागलें. असल्या प्रकारच्या उपयुक्त शरीरश्रमांना समाजांत आजवर अधिष्ठित मानले गेलें नाही. या पुढे आम्हाला त्याची प्रतिष्ठा वाढविली पाहिजे. त्यावांचून आम्हाला स्त्रिया आमच्या बरोबरीला आणतां यावयाच्या नाहीत आमच्या येथील लोक अमेरिकेसारख्या पाश्चिमात्य देशातून जाऊन आल्यानंतरहि म्हणतात की, स्त्री-स्वातंत्र्याचा अर्थ आमची कुटुंब व्यवस्था छिन्नभिन्न होणे असा असेल तर तशा प्रकारचें स्त्री स्वातंत्र्य आम्हाला नको. यावर माझे उत्तर असे की, कुटुंब-व्यवस्थेचा अर्थ जर स्त्रीचे पारतंत्र्य असेल, तर तशी कुटुंब-व्यवस्था मला नको. खरं पाहू जाता या दोहोत काहींहि आवश्यक असे नाही.

१४ सहजीवनाचा अग्रदूत-सह-शिक्षण

सहजीवनाचा आदर्श आम्ही निस्संदिग्ध मान्य केल्याबरोर सह-शिक्षणाचा प्रश्नहि सोडविला जाईल. सहजीवनाचा प्रश्न आम्हाला सोडवावाच लागणार आहे. वीस-वीस वर्षांची शिक्षा झालेले स्त्री पुरुष तुरुंगात आजन्म ब्रम्हचारी राहूं शकतात, कारण दोघांनाहि त्याच्या त्याच्या आवाराच्या बाहेर जाण्याची मनाई असते. असल्या या पावित्र्याचा जन्म स्वातंत्र्याच्या पोटीं झालेला नसल्यामुळे तें पावित्र्यच मानले जाऊं शकत नाही. बर्नार्ड शॉ हे मोठे विक्षिप्त लेखक आहेत. त्याची विचार करण्याची तऱ्हाहि मोठी विचित्र आहे. त्यांनी एका ठिकाणीं असें म्हटलें आहे की, आज आमच्या संस्कारांना असेंच वळण लागून गेलें आहे की, स्त्रीपुरुष परस्परासमोर स्वाभाविक भावनेने जाऊच शकत नाहीत. स्त्रीयांना पुरुषासमोर सहज भावाने वागतां येत नाही. यालाच सहजीवन व सह-शिक्षण म्हणावयाचें काय ? जी नीतिमत्ता स्वतंत्र जीवनाला घाबरते; ती नीतिमत्ता

टिकूंच शकत नाहीं. सहजीवनाची व सह-शिक्षणाची ही अत्यावश्यक व अपरिहार्य अशी अट आहे.

गांधीजींकडे ज्या मुली येत त्यांचे केस गांधीजी काढून टाकीत असत. अहो, आम्ही भाडून भांडून विधवाचें केशवपन बंद करविले आणि इकडे गांधी हे स्त्रीयांचें शिरमुंडन सर्रास प्रचारात आणू लागलें. मुलींना चड्डया सदरे वापरायला सांगू लागले. त्यांना लोक पागल म्हणतात. परंतु त्याचें डोके चांगलें ठिकाणावर आहे. आमचीच दृष्टि विकृत झालेली आहे. गांधीजी स्त्रीयाना रक्षणाकांक्षी ठेवू इच्छित नाहीत. त्यांना रूप-जीवी, शरीर-जीवी ठेवू इच्छित नाहीत. स्त्रीया शरीराने पवित्र ठेवावयाच्या असतील तर स्त्री रक्षणाकांक्षी राहता कामा नये. असे झाल्यावरच मनुष्य या नात्याने स्त्रीला शिक्षण देण्याचा आमचा दावा खरा मानला जाईल.

अशा रीतीने शिक्षणाचे वातावरण जर बदलवितां आलें तर सह-शिक्षणातूनच उन्नत व पवित्रतम सह-जीवन परिणत होईल.

" भार्या रूपवती शत्रुः "

१. पुरुषार्थाचा संदेश.

स्त्री जातीकरितां गांधीजींनी काय केलें? त्यांनी स्त्रीला जीवनदान दिलें, असें या प्रश्नाचें उत्तर आहे. कारण गांधीजींनी आपल्या अहिंसा आणि ब्रह्मचर्याच्या द्विविध शिकवणीने स्त्री जातीला अभयदान दिलें आहे. एका अर्थानें गांधींची अहिंसा दुर्बलासाठींच आहे. शरीरानें दुर्बल असलेल्या, शस्त्रास्त्रांचा अभाव असलेल्यांनी पुरुषार्थापासून वंचितच राहावें काय? यावर गांधीजींचें म्हणणें असें की, 'क्वचित नाही. शरीर-बलयुक्त माणसापेक्षा आणि हत्यारबंद तरवार बहाद्दरापेक्षा ते पुष्कळच अधिक पुरुषार्थवान् होऊं शकतील. आशा आणि विश्वास देणारा हा संदेश त्यांनी जे दुबळे आहेत त्यांना दिला आहे. अबला म्हणून घेणाऱ्या स्त्रीला देखील त्यांनी हा पुरुषार्थाचा संदेश दिला. स्त्रीचें जीवन नव्या प्रेरणांनी, नव्या स्फूर्तीने, आशा-आकांक्षांनी सजीव करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.

२. अधीनतेचें कारण

हें करतांना नारीजीवनाची प्रचलित मूल्यें बदलण्याच्या प्रयत्नापासून त्यांना आपल्या कामाला सुरुवात करावी लागली. आजवर स्त्रीचें शरीर आणि रूपच तिची दौलत मानली जात होती. तिच्या सत्तेचाहि आधार हाच होता. गांधीजी हें बदलून टाकूं इच्छितात. स्त्री ही रूपजीवी व शरीरपरायण असल्यामुळें पुरुषाधीन झाली आहे. कुणातरी गुणवान्, चारित्र्यवान्, पुरुषार्थवान् माणसाच्या स्वाधीन स्त्रीला आपलें सर्वस्व करून द्यावें लागतें. त्याशिवाय ती निश्चिंत होऊं शकत नाही; आज्ञापालन आणि पतिसेवा हाच तिचा धर्म होऊन बसतो. परंतु ती स्त्री

पुरुषाकरतां मात्र एक जबाबदारीची सांभाळण्याची वस्तु होऊन बसते. आणि व्यापक समाजापुढे एक समस्या होऊन बसते. या दुहेरी सामाजिक प्रश्नाचा विचार गांधीजींनी आपल्या परीने केलेला आहे.

३. एक सुभाषित

मला एक सुपरिचित सुभाषित–त्याला सुभाषित म्हटल्यास–आठवतें. ' भार्या रूपवती शत्रुः ' सांभाळण्याची वस्तु जितकी अधिक सुंदर तितकीच तिची जोखीमहि अधिक. कारण ती दुसऱ्याच्या अभिलाषचा विषय होते. सुंदर वस्तु जोखीम समजली जाते. जमीनजुमल्याबरोबरच जोरू म्हणजे स्त्री ही देखील जोखीमच आहे जोखीम जितकी अधिक असेल, तितकी सांभाळण्याकरतां फार सावधगिरी घ्यावी लागेल. म्हणून महादार्शनिक तत्त्वज्ञशिरोमणी शंकराचार्यांनी म्हटलें आहे, ' अर्थमनर्थम् भावये नित्यम् ' अर्थ नेहमी अनर्थ माना. कारण काय ? तर ' पुत्रादपि धनभाजा भीतिः ' धनवानाला आपल्या पुत्रापासूनहि भीति असते. जर जड संपत्तीची ही स्थिति, तर मग जिचें शरीरच संपत्ति आहे तिची स्थिति काय विचारावी ? तिच्या जीवनाचा आरंभ आणि परिपूर्णता आत्मसमर्पणांतच आहे. स्वतःला संपूर्णपणे अर्पित करणे आणि स्वत्व विसरून जाणे यातच तिच्या जीवनाची पूर्णता व धन्यता आहे. म्हणून स्त्री स्वतःकारणें जगतहि नाही व मरतहि नाही. तिचा शृंगार, तिची वेशभूषा, तिचे परिश्रम, तिची विद्या कृष्णार्पण नव्हे, तर ' पत्यर्पण ' होत असे.

४. विषादमूलक त्याग

या संबंधी मला एका करुण प्रसंगाचा उल्लेख करावासा वाटतो. माझ्या वडिलांच्या मृत्यूनंतर माझ्या मातेने रंगीत वस्त्राचा, डागदागिन्यांचा आणि केशभूषेचा परित्याग करण्याचा निश्चय केला. त्यागाला माझा विरोध नाही. परंतु कांही त्याग असे असतात की, ज्यांच्या योगे जीवनाचा विकास होतो. उलट कांहींच्या योगे जीवनाची क्षति होते.

विषादमूलक त्यागाने माणसाचे मन मरून जातें त्याला जीवनाबद्दल अरुचि वाटूं लागते, आणि मग तो आपल्या स्वत:च्याहि कामाचा राहात नाही, व इतरांनाहि त्याचा कांहीं उपयोग होत नाही. त्यागी जीवन म्हणजे अर्थहीन जीवन नव्हे; निष्क्रिय जीव नव्हे. दुसऱ्या प्रकारचा त्याग परोपजीवित्वाचा परिणाम असतो. शारीरिकतेमुळे स्त्रीचें जीवन व्यक्तिनिष्ठ बनून जातें. पतीचा देहांत झाल्याबरोबर ती आपल्याहि जीवनाचा अंत झालासें मानतें, व म्हणून अनिच्छन्नपि वैधव्य–'संन्यास' धारण करते. स्मशान–वैराग्य अल्पजीवी असतें. उलट वैधव्य–संन्यास यावज्जीव असतो. तथापि दोहोंत काही भेद नाहीं. माझी आई वैधव्यत्याग करूं जात होती. त्या संन्यासात तिला आनंद नव्हता. तिच्यावर कोसळलेला प्रसंग हा तिच्या जीवनातील सर्वांत दु:खप्रद व उद्वेगजनक होता. तो प्रसंग आला नसता तर माझ्या आईने स्वत:ला धन्य धन्य मानले असते. तो प्रसंग टळावा म्हणून तिने नवस सायास केले होते. तिच्याकरता तो प्रसंग त्यागाचा नव्हता. आपल्या प्राक्तनाबद्दल शोक करण्याचा, सामाजिक जीवनापासून सदाचे उपरत होण्याचा तो कटु प्रसंग होता. तो संन्यासाचा प्रसंग, तिच्या सौभाग्याचा, कुंकवाचा अंत करण्याचा प्रसंग !! यापुढे ती सुवासिनींच्या प्रतिष्ठेपासून वंचित झालेली एक अभागी विधवा समजली जाणार होती. खेड्यातील बायका मुलें तिला ग्रामीण भाषेत अनुच्चारणीय अशा 'राड' या शब्दाने संबोधूं शकत होतें. ज्या त्यागात विषाद आहे, अपमान आहे, दास्यत्वाचा दुर्गंध आहे, तो त्याग नव्हे, तो संन्यास नव्हे. स्त्री जीवनाच्या अप्रतिष्ठेचें सूचक असें ते चिन्ह आहे ! म्हणून माझ्या आईला मी प्रेममूलक आग्रहाने विनविले की, तिने स्त्री जीवनाची अप्रतिष्ठा सुचविणारा हा विधी करूं नये; पण ती कसें ऐकेल ? ती ज्या वातावरणात, ज्या परंपरेत वाढली होती, त्या परंपरेतील संस्कारामुळें माझे शब्द तिला शल्यासारखे बोचले.

५. विसंगतींत संगती.

स्त्री जीवनाची प्रतिष्ठा वाढवूं इच्छिणाऱ्या सुधारकांनी विधवेच्या केशवपनाचा मोठ्या निकराने विरोध केलेला आहे. गांधीजींनी विधवेला

मांगल्याची व त्यागाची मूर्ति मानली आणि जबरदस्तीच्या केशवपनाला विरोध केला. परतु तेच गांधी आपल्या आश्रमातील कुमारिकांना आणि सधवा स्त्रीयांना देखील केशवपनाचा सल्ला देतात. त्यांच्या आश्रमांत कित्येक सुंदर पाश्चिमात्य महिलांनी मोठ्या आवडीने वपन करविलें आहे. गांधींच्या इतर अनेक गोष्टीप्रमाणे ही गोष्टही विसंगत आणि असमंजसपणाची वाटते. एकीकडे विधवेच्या केशवपनाला विरोध आणि दुसरीकडे कुमारिका आणि सधवा यांना वपनाचा सल्ला, एकीकडे विधवा विवाहाचा प्रतिबंध उठविण्याचें समर्थन आणि दुसरीकडे नवपरिणित वधुवरांनाहि ब्रह्मचर्य पालनाचा आग्रह ! गांधींच्या या विसंगत गोष्टींत संगती आणि सामंजस्य आहे. आणि क्रांतीचे बीजहि आहे.

६. भारभूत आणि भूषणभूत

"न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति." स्त्री स्वातंत्र्याला योग्य नाही. ही प्राचीन समाजशास्त्राने आणि धर्मशास्त्रांनी विहित केलेली व्यवस्था होय. यास्तव स्त्रीचे रक्षण तिच्या कुमारी अवस्थेत तिचा पिता करतो; यौवनात पतीकडे ही जबाबदारी जाते आणि वृद्धापकाळीं पुत्राने ती रक्षणाची जबाबदारी सांभाळावयाची असते. तात्पर्य काय की, प्रत्येक अवस्थेत या ना त्या स्वरूपात पुरुषच स्त्रीचे रक्षण करतो. पुरुषासाठी स्त्री पालनीय आणि रक्षणीय आहे. त्यामुळेच ती त्याच्या काळजीचा आणि जबाबदारीचा विषय आहे. ती अविवाहित असेपर्यंत पिता चिंताक्रांत होऊन म्हणतो, 'दारिका हृदयदारिका पितुः' पुत्री पित्याची हृदय कापणारी असते. परंतु अनुरूप पतीच्या स्वाधीन करून देण्याच्या आशेने तो तिचा सांभाळ करतो. कन्या परक्याचें धन आहे. 'अर्थो हि कन्या परकीय एव' हे धन धन्याला सोडून 'प्रत्यर्पितन्यास इवांतरात्मा' जगू ज्याची ठेव त्याला सोपवून पिता निश्चिंत होतो आणि चिंताक्रांत होण्याची पाळी पतीवर येते. तो तिचा पति आणि भर्ता असतो. त्यात कसलीहि शर्त नाही, किंतु, परंतु नाही. अपवाद नाही. स्त्री त्याच्यासाठी भारभूत आणि भूषणभूतहि होते. ती जितकी रूपवती असेल तितका तिचा गौरव वाढतो. शान वाढते. प्रतिष्ठा

वाढते. आणि त्याबरोबरच जबाबदारी पण वाढते. रूपवती स्त्रीयांच्याकरता राष्ट्राराष्ट्रांत युद्धें होत असत. राजामहाराजांमध्ये लढाया होत. ट्रॉयच्या हेलन्साठी जें युद्ध झालें, त्यावरून होमरला 'इलियड' महाकाव्याची प्रेरणा मिळाली. रामरावणाच्या युद्धाचे कारणहि जानकीच होतीना ? आणि गिरधर कविवर्य म्हणतात, 'कौरव पाडव वंशको कियो द्रौपदी नाश' हेंहि अगदीच खोटें नाही.

७. केवळ भारभूत

पण स्त्री जेव्हा विधवा होते, तेव्हा ती कुणाची ठेवहि असत नाही आणि संपत्ति तर नाहीच नाही. यानंतर तिला आपले उरलेलें जिणें कसें बसें कंठावें लागतें. मग ती भूषणभूत उरत नाही. केवळ भार होऊन राहाते. आणि त्यामुळे आपला भार कमीत कमी दुसऱ्यावर पडावा म्हणून तिला नित्य यत्न करावा लागतो.

त्यासाठी तिला वैभवाच्या व आनंदाच्या सर्व चिन्हाचा त्याग करावा लागतो. आपला भार कमी करण्यासाठी स्वतःच्या गरजा कमी कराव्या लागतात. व सर्वप्रकारच्या मंगल आणि पवित्र कार्यापासून अलिप्त राहावे लागतें. तिचा सांभाळ करणे म्हणजे वेठ देण्यासारखे असते. तिने आपल्या परिवारातील लोकांची सेवाशुश्रुषा करून आपली उपयुक्तता सिद्ध करावी आणि जगावें. पित्याकरता ती ठेव होती. म्हणून तिचें शरीर सुडौल व आकर्षक करणें हा आपला धर्म आहे असे तो मानत असे. पतीसाठीं ती भोगाचा विषय होती म्हणून ती स्वतःच आपलें शरीर आकर्षक आणि सुशोभित करण्याचा निरंतर प्रयत्न करीत असे. पण विधवा झाल्यावर मात्र तिचे सौंदर्य आणि आकर्षकता तिच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने आपत्तिजनक होऊन बसते. पतीकरता रूपवती भार्या शत्रु असली तरी ती गौरव आणि प्रतिष्ठेचा विषयहि असते. परतु इतराच्या करता स्त्रीचें रूप म्हणजे संकटाची पताका ! यास्तव प्राचीन व्यवहार विशारद लोकांनी हा मार्ग शोधला. विधवेने पुरुषाच्या अभिलाषेचा विषय राहूं नये म्हणून तिचें रूप कमीत कमी आकर्षित करावे. ती जितकी जास्त कुरूप असेल तितकी ती सुलभ रक्षित किंवा अनायास रक्षित राहील.

स्त्री जोंवर रूपनिष्ठ राहील तोंवर ती परोपजीवीहि राहील. कारण रूप हें नेहमीच इतराकरिता असतें. आणि पतीच्या नंतर जेव्हा तिच्या रूपाचें प्रयोजन सपुष्टांत येईल तेव्हा तिला आपलें शारीरिक सौंदर्य, कटाक्ष-पूर्वक कमी करणे अवश्य होऊन बसेल. प्राचीन काळचे लोक म्हणजे तत्कालीन स्त्रीपुरुष विधवेला कुरूप करणे हे तिच्या रक्षणाचे साधन मानीत. गाधींनी विधवेच्या या कुरूप करण्याच्या पद्धतीचा विरोध केला. परंतु ते स्त्रीची शरीरपरायणता आणि रूपनिष्ठा नष्ट करू इच्छितात. तिच्या त्याग वृत्तीचे आणि आत्मसमर्पण शक्तीचे चीज करू इच्छितात. स्त्रीचे जीवन व्यक्तिनिष्ठ न राहता जेव्हा समाजनिष्ठ व तत्त्वनिष्ठ बनेल तेव्हाच हे होऊं शकेल. म्हणून ते पुरुषाला जसे सागतात, तसेच स्त्रीयानाहि सागतात की, शरीर शृंगारण्यात सर्व दिवस घालवूं नये. शरीर परिश्रमाला' योग्य आणि कार्यक्षम व्हावे म्हणून जे काय करणे अगत्य असेल तेवढे केले पाहिजे. त्याला प्रयत्नपूर्वक दुसऱ्याच्या अभिलाषेचा आणि आकर्षणाचा विषय मात्र बनाविण्याची गरज नाही. माणसाची शृंगारप्रियता जितकी कमी होईल तितकीच त्याची कार्यप्रवणता वाढेल. स्त्रीपुरुषाना एकाच पातळीवर, समान भूमिकेवर आणण्याचा प्रयत्न गाधी करीत आहे म्हणून त्यांच्या मताने पुरुषाचें केशवपन जितके प्रशस्त आणि वाछनीय आहे तितकेच स्त्रीचे केशवपन देखील आहे.

८. वेगवेगळ्या कसोट्या.

पुरुष जेव्हा सर्वसंगत्यागपूर्वक सन्यासी होतो, तेव्हा लोक त्याची प्रशसा करतात. आणि संन्यासाश्रमांत आपल्या जीवनाची कृतार्थता आहे अशी त्याची देखील समजूत असते. नागारिक या नात्याने त्याच्या जीव-नाचा संन्यासानंतर अंत होतो असें मानण्यांत येतें. व्यक्ति या नात्याने देखील त्याचा सामाजिक मृत्यु होतो. कारण त्याचें कायदेशीर असे काहीच अधिकार उरत नाही. एवढेंच काय, पण त्याला मतदानाचा हक्कहि राहात नाही. तथापि तो बंधनातीत झाला या एकाच कारणाने त्याची सामाजिक प्रतिष्ठा कमी होण्याऐवजीं वाढते. आणि सर्व समाज त्याच्या अनुभवापासून, त्याच्या ज्ञानापासून लाभ करून घेऊं इच्छितो. म्हणून पुरुषाचा संन्यास हा

खराखुरा संन्यास असतो. पण स्त्रीची गोष्ट वेगळी असते. माझ्या वडिलांच्या मरणापूर्वी माझ्या आईला मरण आलें असतें तर लोकांनी तिच्या भाग्याचे पोवाडे गायिले असते. आणि तिने देखील मरतेवेळीं आपल्या जीवनाचें सार्थक झाले असें मानले असते.

या विषमतेचें मूळ कारण असे आहे, समाजामध्ये पुरुष आणि स्त्री याच्यासाठी रूढ आणि मान्य असलेल्या कसोट्या भिन्न भिन्न आहेत. पुरुषासाठी जे प्रशस्त आणि श्रेयस्कर तेंच स्त्रीसाठी अप्रशस्त आणि अनर्थावह मानलें जाते. जी कृति एकासाठी सदाचार ठरते तिनेच दुसरा स्वैराचारी ठरतो. एकासाठी जी स्वतंत्रता आहे; दुसऱ्यासाठी तीच स्वच्छंदता आहे. हीं दोन भिन्न मापें गांधीजींना अनावश्यक आणि भयावह वाटतात. स्त्री आणि पुरुषाची नैतिक भूमिका एकच असावी, यासाठी त्यांचा निरंतर प्रयत्न चालला आहे. केवळ लिंगभेदामुळे सदाचाराच्या कसोट्या वेगवेगळ्या मानल्या जाऊ नयेत असे त्याचे स्पष्ट मत आहे.

म्हणून त्यानी स्त्रीलाहि ब्रह्मचर्याचा आणि सन्यासाचा अधिकार विहित आहे, असें प्रतिपादन केले. पत्नि मेल्यावर पति अलंकाराचा व सुंदर वस्त्राचा त्याग करीत नाही. आपल्या राहणींत आणि नित्याच्या जीवनांत खास बदलहि करीत नाही. ज्या पुरुषाला आपल्या पत्नीबद्दल विशेष अनुराग असतो तो तिच्या मरणानंतर विरक्त होऊन आपल्या वैवाहिक जीवनाची समाप्ति करतो. लोक त्याच्या संयमाची आणि एकनिष्ठपणाची वाखाणणी करतात. बहुपत्निकत्व, कमींत कमी अनेक पत्नित्व तरी पुरुषाकरितां स्वाभाविक मानले जातें. म्हणून त्यामुळे एकपत्नीव्रताचे पालन करणाऱ्या पुरुषाची जगात स्तुति होते. स्त्रीसाठी मात्र एकपतित्वच शिष्टसंमत मानल्या गेल्यामुळे पतीच्या निधनानतर तिच्या वैवाहिक व व्यक्तिगत जीवनाचाहि अंत होतो. ती आपलें उर्वरित आयुष्य मरणोत्तर जीवनाच्या रूपाने एखाद्या अपराधिनीप्रमाणे घालविते. 'जणू ती जगाला म्हणते, काय करूं त्यांच्या नंतरहि मी जगत आहे. पापिणी मी अभागी आहे. अवलक्षणीय आहे, जगण्याच्या या अपराधाबद्दल अखिल जगतांत कृपावंत होऊन मला

क्षमा करावी.' विधुर पुरुष पुनर्विवाह न करता राहिला तर त्याचें कौतुक होतें. विधवा स्त्री मात्र तशी राहिली तर तिचें जीवन जघन्य, निंद्य, तिरस्करणीय मानले जात नाही इतकेच. ती प्रतिष्ठा कोण देणार?

९. असह्य परिस्थिति.

याचें कारण स्पष्ट आहे. 'नारी सुनी इक पुरुष बिना' पाण्या-शिवाय ज्याप्रमाणें नदीचें अस्तित्व व्यर्थ होतें त्याप्रमाणे पुरुषा-वाचून स्त्रीचें जीवन व्यर्थ आहे. जिचा पति मेला असेल त्या स्त्रीचे शरीर प्रेतवत आहे. तिला एक तर आपल्या पतीच्या चितेवर आरूढ होऊन सहगमन केलें पाहिजे. सती गेले पाहिजे. किंवा प्रेतवत बनून स्मशान यात्रेप्रमाणे शोक आणि निराशेने युक्त अशी जीव-यात्रा कंठली पाहिजे. गांधीजींना हें सगळें असह्य होतें. ते म्हणतात, जबरीचा त्याग हा त्याग नव्हे. गुलामी आहे. पुरुषाला प्रसन्न करण्यासाठी स्त्री जर आपला देह जगवीत असेल तर ती आपल्या आत्म्याचा अपमान करीत आहे. आपले स्वत्व विकायला मांडून स्वतः दास्यत्व पत्करीत आहे. कुणाला प्रसन्न करण्यासाठी शरीर नटविणे ही अनार्यता आहे. स्वाभिमानशून्यता आहे. यास्तव त्यांनी आपल्या आश्रमाच्या मुलींमध्ये अशी भावना निर्माण केली की, आम्ही आपले शरीर विलासप्रिय पुरुषाला खेळणें म्हणून वापरूं देणार नाही. आणि केवळ सौंदर्यलोलुप पुरुषासाठी प्रदर्शनीय वस्तु होण्यात आम्ही आपल्या जीवनाचे सार्थकहि मानणार नाही. मेहनत, मजुरी करायला, धांवण्या कुदण्याला जो पोशाख आपणाला सोयीचा होईल तो पोशाख आम्हाला उपयुक्त आणि वाछनीय आहे. आमचें शरीर आम्हांला कार्यक्षम बनवावयाचें आहे. आमच्या जीवनाच्या उपयोगाला पुरुषाच्या संपर्कापासून आरंभ आणि त्याच्या निधनानंतर त्याचा अंतहि होता कामा नये.

१०. एक उदाहरण.

या संबंधांत मला दुसरा एक हृदय विदारक प्रसंग आठवतो. पुण्य श्लोक जमनालालजींचें शव एका गादीवर पडलेलें होतें. जानकीदेवी

त्यांच्या जवळ बसलेल्या होत्या. पूज्य बापू त्यांना सांतवना देत होते. मी पतीसोबत सहगमन करीन असा जानकीदेवींचा हट्ट होता. बापू म्हणाले, तुमची भावना हृदयभेदक आहे. पवित्र आहे, उच्च आहे; पण त्यात विवेक नाही. जमनालालजी देवस्वरूप झाले. पण शरीरांत प्राण असे तोंवर त्याचा शेवट करण्याचा त्यांनी कधी विचार केला नाही. त्यांनी तसें केलें असतें तर ते कर्तव्यपराङमुख झाले असते. शरीरावर मालकी ईश्वराची आहे. कारण तें त्यानें दिलेलें आहे. त्याला वाटेल तोंपर्यंत तो या शरीराकडून काम घेईल. जेव्हा त्याला वाटेल की, शरीराचा उपयोग संपला तेव्हा तत्काळ त्याचा नाश करील. आमच्या शरीराचा आम्ही भावनावश होऊन नाश केला तर सूक्ष्म अहंकाराचा दोष पदरी येतो. जर तुम्हाला जमनालालजींचे कार्य पवित्र आणि हितकारक आहे, असे वाटते तर तुम्ही आपले उर्वरित जीवन त्या कार्याला अर्पण करा. तें यथार्थ सहगमन होईल. त्यांची खरी सहयात्रिणी होण्याचे श्रेय तुम्हाला मिळेल. तुमच्या प्रेमाची विवेकयुक्तता आणि कल्याणकारकता सिद्ध होईल. त्याच्या मृत्यूने तुमच्या चित्तात विरक्तता उत्पन्न झाली असेल, तर सुखोपभोगाच्या सर्व साधनाचा संतोषपूर्वक त्याग करून अपरिग्रही व्हा. आणि संन्याशिनीच्या पवित्र आश्रमाचा स्वीकार करून विषादमय वैधव्याचा नव्हे तर प्रसादमय संन्यासाचा नवीन आदर्श कायम करा.' शब्द माझे आहेत. म्हणून त्यांत क्लिष्टता आणि अभ्यासजडता आहे. गांधींच्या स्वाभाविक, सुबोध, सहजसुंदर स्वयंप्रभावी भाषेचे अनुकरण मला कसचे करता येणार? परंतु भाव गांधींचे आहेत. आणि त्यात त्यांची क्रांतिकारी भूमिका सामावली आहे.

११. स्वावलंबन हाच उपाय.

स्त्री जातीचे प्रशंसक म्हणतात, स्त्री प्रेमरूप आहे. प्रेमजीवी आहे. गांधीजी म्हणतात, खरे आहे तें. पण तिचे प्रेम पुरुषाच्या प्रेमासारखें केवळ व्यक्तिनिष्ठ न राहतां समाजनिष्ठ आणि विश्वनिष्ठ व्हावें. प्रशंसक म्हणतात स्त्री ही त्याग व सहनशीलता यांची मूर्ति आहे. गांधी म्हणतात, मी त्याबद्दल तिचें अभिनंदन करतो. पण तिचा त्याग व सहनशीलता जबरीची न राहता स्वेच्छाप्रसूत

आणि स्वयंप्रेरित व्हावी. प्रशंसक म्हणतात, स्त्री ही सौंदर्याची व कलेची मूर्ति आहे. गांधी म्हणतात, त्या सौंदर्यावर मी मुग्ध आहे. त्या कलेबद्दल मला सद्भाव आहे, पण स्त्रीच्या शरीराचे सौंदर्य तिच्या कोमलतेंत, सुकुमारपणांत आणि शृंगारांत नसून तिच्या परिक्षमतेंत, तिच्या सुदृढपणांत आणि तिच्या अधिकारशक्तींत आहे. तिचे जीवन स्वरक्षित व सुरक्षित बनाविण्यातच तिच्या कलेची कृतार्थता आहे. पुरुषाच्या उदात्त आणि संयमपोषक भावना जागृत करणें आहे. वैषयिकता आणि विलासिता उत्तेजित करण्यात तिच्याकडून पुरुषाला प्रोत्साहन मिळता कामा नये.

आणखी एक मुद्दा राहिला. समाजशास्त्रवेत्ते म्हणतात, समाजांतील स्त्रीयांची स्थिति हा त्या समाजाच्या संस्कृतीचा मानदंड आहे. म्हणजे ज्या प्रमाणांत समाजांतील स्त्रीया सुरक्षित आणि स्वतंत्र राहतील तितका तो समाज संस्कृतीदृष्टीने उन्नत समजला जाईल. आणि त्या समाजांतील पुरुष तेवढ्या प्रमाणांत सज्जन आणि सुसंस्कृत समजले जातील.

पण याची आणखी दुसरी एक बाजू आहे. स्त्रीच्या उन्नत दशेची कसोटी सामाजिक संकटाच्या आणि अशांततेच्या काळीं होते. समाजात क्रूरता, असभ्यता, यांचें थैमान चालू असताना ज्या स्त्रीया आपल्या स्वातंत्र्याचे आणि मर्यादेचे रक्षण करूं शकतात, त्याच स्त्रीया खऱ्या समुन्नत होत. त्यांची सामाजिक जीवनाची पात्रता तेव्हाच सिद्ध होते. स्त्रीजीवनाला त्याच स्त्रीया स्वयंप्रतिष्ठित आणि आत्मावलंबी बनवू शकतात. गांधीजी पूर्वबंगालमधील स्त्रीयांच्याठिकाणी आत्मशक्तीची आणि आत्मप्रत्ययाची ज्योत उजळू पाहतात. यासाठीच ते म्हणतात, 'बंगालच्या स्त्रीयांना मी जितका ओळखतो, तितके बंगाली पुरुषहि ओळखत नाहीत. आज या स्त्रीया स्वतःला असहाय्य व पराभूत मानतात. माझे आणि माझ्या सहकाऱ्यांचें बलीदान त्यांना आणखी कांही शिकविणार नसले, तरी निदान स्वाभिमानपूर्वक मरणें तरी शिकवील.'

गांधीजींच्या या म्हणण्यात एक मोठा नैतिक सिद्धांत प्रकट झालेला आहे. तो हा की, जिने आपली अब्रू प्राणापेक्षा मोलाची मानली त्याच स्त्रीची अब्रू सुरक्षित आहे. जी अब्रूपेक्षा जीवाला अधिक मोल देईल ती स्त्री अरक्षित आहे. हा सिद्धान्त जेवढ्या प्रमाणात स्त्रीजीवनात उतरेल तेवढ्या अंशी स्त्रीजीवन स्वतंत्र आणि सुप्रतिष्ठित होईल.

गांधीजींच्या स्त्रीजीवन विषयक विचार प्रणालीची आणखी इतर अंगे आहेत; पण त्यांचा विचार पुढे कधी तरी.

—नागपूर ता. १-१ ४७.

" नव्या युगाची स्त्री "

आज जें काम मला करावे लागत आहे; त्याकरिता आपण माझ्यापेक्षा योग्य व्यक्तीची योजना केली होती. दीक्षात भाषण करण्याकरिता श्रीमती हंसाबेन यांची समति मिळाली होती. परंतु त्याना आयत्यावेळी अमेरिकेला जावें लागत आहे. आज आपल्या देशाची स्थितीच अशी विलक्षण आहे की, कुठल्यावेळी कोणता प्रश्न उत्पन्न होईल याचा नेम नाही. देशातील थोर पुरुषाना आपले नित्यनैमितिक कार्यक्रम ठरलेल्यावेळी पार पाडतां येतील अशी स्थिति आज राहिलेली नाही. श्रीमती हंसाबेन यांना येथे येता आले नाही म्हणून त्यांचे काम मला करावे लागत आहे.

श्रीमती हंसाबेनचे काम मला त्यांच्यासारखे साधणार नाही हें उघड आहे. कारण मी पुरुष आहे. स्त्रियांच्या प्रश्नांचा प्रत्यक्ष अनुभव मला असणे शक्य नाही. मी कितीहि विचार केलेला असला तरी शेवटी माझे ज्ञान परोक्षच असणार. त्याला आत्मप्रत्ययाचा आधार नाही. ते अर्थात्च अनुमान प्रमाणावर आधारलेले असणार. म्हणून साधारणपणे मुलांपुढे मी जशा आत्मप्रत्ययाने बोलूं शकतो; तशा रीतीने मुलींपुढे मला बोलता येत नाही. मुलींच्या सभेंत बोलतांना मला जरा सकोच वाटतो. पण मुलगे व मुली, स्त्रिया व पुरुष यांची भूमिका बरोबरीची असली पाहिजे, हा या युगाचा मुख्य सिद्धांत आहे. त्याचा विचार मला करतां येईल. आणि स्त्रीला पुरुषाच्या बरोबरीचीच नव्हे; तर त्याच्यापेक्षा श्रेष्ठ भूमिका प्राप्त करून घ्यायला काय करावे लागेल? हें मला सागता येईल.

आणि मला असे वाटते की, पुरुष या नात्यनो मला स्त्रीपेक्षा तें विशेष चागल्याप्रकारेंहि सागता येईल. कारण ज्या दोषामुळे

स्त्रीला पुरुषाच्या बरोबरचें स्थान अजून मिळविता आलेलें नाही त्या दोषाचे ज्ञान स्त्रीपेक्षा पुरुषालाच अधिक असणे संभवनीय आहे.

आज तुमच्यापैकी ज्याना प्रमाणपत्रें मिळालेली आहेत त्याना 'स्नातिका' म्हणण्यात येईल. जून्या काळी 'स्नातक' हा शब्द फक्त मुलाकरिता होता. कारण ब्रह्मचर्यहि फक्त मुलासाठीच होते. बारा वर्षेपर्यंत गुरुगृही राहून अनेक विद्यांचे व कलांचे अध्ययन करून विद्याविनयसंपन्न झालेला ब्रह्मचारी अवभृत स्नान करुन संसारात प्रवेश करीत असे. अवभृत स्नान करणारा तो स्नातक. जगात प्रवेश करण्याची पात्रता मिळविलेला. पण त्याकाळी मुलींची मुंज होत नसे किंवा आजच्या प्रमाणे त्याना वुणी शिक्षणहि देत नसे. त्यामुळे त्यांच्या बाबतींत ब्रह्मचर्य किंवा स्नातक हे शब्द वापरण्यात येत नसत. मुलगी वयात आली किंवा शहाणी झाली म्हणजे जणू ती स्नातक झाली. संसारांत प्रवेश करायला आणि मातृपदाला लायक झाली. पतिगृहप्रवेश हाच तिचा गुरुगृह प्रवेश. आणि ऋतुस्नान हेंच तिचें स्नातकत्व.

प्राचीनकाळी स्त्रियाना उपनयन किंवा व्रतबंध विहित नसल्यामुळेच त्याना वेदाचा अधिकारहि नव्हता. त्यांच्या बाबतीत मनूने मंत्रयुक्त विधींचा निषेध केलेला आहे. आजहि आपण असे पाहतो की, स्त्रियाना उपाध्येबुवा रुद्राचा अभिषेक न सांगता महिम्नस्तोत्र सांगून अभिषेक करवितात. म्हणजे वेदाध्ययनाचा अधिकार अजून आपल्या धर्मविधींत त्याना प्राप्त झालेला नाही. आणि त्यामुळेच वेदारंभाचा संस्कारहि त्यांच्या बाबतीत करण्यांत येत नाही. त्याना गुरुगृहनिवासहि नाही आणि अवभृतस्नानहि नाही.

म्हणून आज स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या बाबतींत निरनिराळ्या विद्यालयांच्या व विद्यापीठांच्या द्वारे अलिकडे आपण जो उपक्रम करीत आहोत तो युगप्रवर्तक आहे. आपल्या प्राचीन वाङ्मयांत याचा कोठे संकेत फारसा आढळत नाही. 'शिक्षणाच्या कार्याकरता स्त्री ही माता या नात्याने पुरुषापेक्षा सहस्रपटीने श्रेष्ठ आहे. असे म्हटलें आहे. दहा

उपाध्यायापेक्षा आचार्य श्रेष्ठ; शभर आचार्यांहून पिता श्रेष्ठ आणि हजार पित्यापेक्षा गुरू या नात्याने माता श्रेष्ठ.' असे मनूने एका ठिकाणी म्हटले आहे. पण प्रत्यक्ष जीवनात या गोष्टीचे प्रमाण किंवा त्याची खूण मनूच्या काळांत अथवा त्यानंतरच्या काळात कुठे आढळत नाही. स्मृतीतहि त्याचे 'लिंग' कोठे दिसत नाही. लिंग म्हणजे खूण. सूचक रुकेत! स्मृतीत एखादें वचन असलें तर त्याची खूण श्रुतीत कोठेतरी आढळते. मनूच्या काळी एकहि स्त्री आचार्या असल्याचे आढळून येत नाही. आणि त्यापूर्वी श्रुतीतहि गार्गी, मैत्रेयी यांच्यासारख्या विदुषी स्त्रियांची अगदी मोजकी आणि तुरळक उदाहरणे असली तरी स्त्री आचार्या असल्याचा दाखला कोठेच सापडत नाही. स्त्रियांच्या करिता गुरुकुलेच नव्हती; तर स्त्री आचार्या कुठून असणार?

आज आपण या बाबतीत स्त्रियांच्या भूमिकेत क्रांति करूं इच्छितो. स्त्री ही गुरु या नात्याने पुरुषापेक्षा सहस्रपटीने श्रेष्ठ आहे, हें आधुनिक शिक्षणशास्त्राचे एक महनीय प्रमेय आहे. त्याचा प्रत्यक्ष प्रयोग आपल्याला सुधारलेल्या राष्ट्रात दिसून येतो. क्रांतिकारक राष्ट्रात अग्रगण्य म्हणून मानलेल्या रशीयात शिक्षकापेक्षा शिक्षिकेची योग्यता अधिक मानतात. शिक्षणाच्या क्षेत्रांत या प्रमेयाचा प्रयोग कसोशीने झाल्यावाचून आपल्याला समाजात मूल्यपरिवर्तन घडवून आणता येणार नाही. म्हणून यापुढे या अर्थानें मुलांच्या बाबतीत स्नातक शब्द रूढ झालेला आहे; त्याच अर्थाने मुलींच्याहि बाबतीत तो शिक्षणात व जीवनांतहि वापरता आला पाहिजे.

उत्क्रांति किंवा विकासाचा एक मूलभूत सिद्धांत असा आहे की, एकाचा उद्धार दुसरा करू शकत नाही. हरिजनाचा उद्धार सवर्ण करू शकणार नाहीत. म्हणून बापू जेव्हा हरिजनसेवेची चळवळ करतात, तेव्हा ते असें म्हणत असतात की, अस्पृश्यता निवारण हें हरिजनांच्या उद्धाराकरिता नसून सवर्णांच्या उद्धाराकरितां आहे. अस्पर्श भावनेने सवर्णांचा अधःपात झालेला आहे. म्हणून स्वतःच्या शुद्धीकरितां त्यांना हरिजन सेवा करायला पाहिजे. हरिजनांचा उद्धार हरिजनच करू शकतील, त्याचा उद्धार तोच करूं शकतो, हा अबाधित सिद्धांत आहे.

हाच न्याय स्त्रियांच्या बाबतहि लागू आहे. पुरुषाने स्त्रीला दडपून टाकले. तिचा विकास होऊ दिला नाही. या पापाचे प्रायश्चित्त त्याने करायलाच पाहिजे. पण ते स्वतःच्या कल्याणाकरता, स्वतःच्या उद्धाराकरता, स्त्रीवर मेहरबानी, कृपा किंवा करुणा म्हणून नव्हे. स्त्रीचा उद्धार पुरुष करू शकणार नाही. तो तिला स्वतःलाच करावा लागेल. इतरांनी मरून स्वर्ग दिसणार नाही.

आज या तरुणी स्नातिका होऊन जीवनाच्या विशाल क्षेत्रांत, वास्तविक संसारात प्रवेश करीत आहेत. माझ्या भाषणात आपल्याला त्याच्याविषयी एकप्रकारची चिंता, वेदना, जिव्हाळा व्यक्त झालेला दिसून येईल

आजच वर्तमानपत्रात सुचेता कृपलानी यांच्याविषयी एक बातमी प्रसिद्ध झाली आहे. ती बातमी वाचून माझे चित्त अस्वस्थ व व्यग्र झाले. मनात विचारांचे काहूर माजले. ती बातमी म्हणजे आपल्या समाजात स्त्रियांची जी भूमिका आहे तिचे भडक रंगातले प्रतिबिंब आहे. नवाखालीतील गुंडांनी म्हणे सुचेताला पळवून नेण्याचा कट केला होता. सुचेता म्हणजे साधारण स्त्री नव्हे. मृदुला साराभाई यांच्याप्रमाणेच त्यादेखील कॉंग्रेसच्या मुख्य चिटणीस होऊ शकतात, सरोजिनीबाईप्रमाणे राष्ट्राध्यक्ष होऊ शकतात, शुक्लाजी किंवा बाळासाहेब यांच्याप्रमाणे पंतप्रधान होऊं शकतात, विजयालक्ष्मीप्रमाणे मंत्रीमंडळात तर खास राहूं शकतात. उद्याकदाचित् जवाहरलालजीप्रमाणे मध्यवर्ती प्रधानमंडळाच्या प्रधानमंत्रीहि होऊ शकतील. किंवा भारतीय लोकराज्याच्या अध्यक्षहि होऊं शकतील. एखाद्या विद्यापीठाच्या कुलपति होण्याइतकी योग्यता तर त्यांची खात्रीने आहेच अशा स्त्रीविषयींची ही बातमी आहे. आणि त्या बातमीत आपल्याला संताप येण्याजोगे पुष्कळच असलें तरी अस्वाभाविक किंवा विलक्षण असे काहीच वाटत नाही. ही बातमी स्त्रीच्या परिस्थितीची द्योतक आहे.

कुणी म्हणतील, 'अहो, त्यांत तितकें विलक्षण तें काय आहे ? सरहद्दप्रांतात स्त्रीयांप्रमाणे पुरुषानाहि पळवून नेतात. अगदी मोठमोठ्या

पुरुषासारख्या पुरुषांना पळवितात. मग सुचेताबाईंच्या उदाहरणांवरुन तुम्ही स्त्रियांच्या बाबतीत तेवढें विपरीत अनुमान कां काढता? आक्षेप बरोबर आहे. पण त्यांत विचारांची गल्लत आहे. सरहद्दप्रांतात पुरुषांना पळवितात हें खरें आहे. पण कोणत्या पुरुषाना? धनवान पुरुषांना! स्त्रियाच्या बाबतीत तसे नाही. फक्त सत्ताधारी किंवा धनवान स्त्रियानाच पळविण्यांत येते असें नाही. दरेक स्त्रीला पळविण्याची भीति असते. स्त्री ही धनवान नाही. ही धनरूप आहे. द्रव्याप्रमाणें, वित्ताप्रमाणे किंवा गोधनाप्रमाणे स्त्री हे धन आहे ही भयानक परिस्थिति मी तुमच्या लक्षांत आणून देऊं इच्छितों. मला ती असह्य वाटते. तुम्हालाहि ती असह्य वाटायला हवी.

स्त्री आणि श्री याच्यात जोपर्यंत अभेद राहील; तोपर्यंत स्त्रीची भूमिका श्रीहून निराळी राहणें अशक्य आहे. महाभारतात भीष्मानी स्त्रीला 'श्री' म्हटले आहे. मनूनेहि त्यांना घरातील दौलत व घराची शोभा म्हटलें आहे. श्री व स्त्री या शद्बांच्या उच्चारांत तर साम्य आहेच. महाभारतात ज्यावेळी द्रौपदीला दुर्योधनाच्या दरबारचे बोलावणें जाते, त्या प्रसंगाचे वर्णन मोरोपंतानी केलें आहे. त्या दूताला द्रौपदी म्हणते; "श्री म्हण नच स्त्री म्हण" अरे! त्यांनी श्री मागविली असेल स्त्री नव्हे.' पण समाजांत स्त्री व श्री यांच्या उच्चारातच नव्हे, तर अर्थातहि अभेद आहे. आमच्या वऱ्हाडात तर स्त्रीला लक्ष्मी म्हणण्याची पद्धत आहे. स्त्रियाचा डबा म्हणजे लक्ष्म्यांचा डबा. साहित्यात व पुराणांत लक्ष्मी ही विष्णुपत्नि असेल, पण प्रत्यक्ष व्यवहारात ती जडसंपत्ति मानली जाते. लक्ष्मी हा शद्ब धन व संपत्ति याचाच वाचक आहे. महाभारताच्या अनुशासन पर्वात भीष्माचार्यांनी राजाला ज्याना चोराची भीति असते अशा वस्तूंची यादी सांगितली आहे. त्या यादीत स्त्रीहि आहे. मला वाटतें स्त्रियांच्या सगळ्या प्रश्नापैकी हा 'यक्षप्रश्न' आहे. हा प्रश्न जर सुटला नाही तर त्यांचे इतर सारे प्रश्न सुटले तरी त्याची सामाजिक भूमिका मुळीच बदलणार नाही.

या वस्तुस्थितीचा परिणाम आमच्या भावना, विचार व संस्कार यांच्यावर झालेला आहे. स्त्री ही विश्वासाला पात्र नाही. आपण माझ्या

म्हणण्याचा भलता गैरसमज करून घेऊ नये. स्त्री ही लबाड किंवा कपटी असते असं मला म्हणायचे नाही. ती अगदी प्रामाणिक व सत्यनिष्ठ असू शकेल. अगदी पुरुषाइतकीच सत्यवादी, सत्याचरणी आणि तरी देखील ती विश्वासपात्र नाही. माझ्या म्हणण्यातला अर्थ कदाचित् इग्रजीतील (अन्‌रिलायेबल) शब्दाने अधिक चागला व्यक्त होईल. अन्‌रिलायेबल् म्हणजे Dishonest नव्हे. अगदी Honest माणूसहि अन्‌रिलायेबल् असू शकेल. उदा०— लहान मूल किंवा म्हातारे माणूस अगदी प्रामाणिक असेल तरी शरीरश्रमाच्या कामाच्या बाबतीत आपल्याला त्याच्यावर विसबून राहता येणार नाही. स्त्री ही रक्षणीय असल्यामुळे तिला स्वतःच्या भरवशावर टाकता येत नाही. या अर्थाने ती अविश्वसनीय नसली तरी विश्वासपात्र नाही. तिच्या बाबतीत आपल्याला निश्चित राहता येत नाही. कारण ती निर्भय नाही.

पण आपण म्हणाल, त्याला इलाज नाही कारण स्त्रियांचा दुबळेपणा नैसर्गिक आहे मी फारशा वादात पडू इच्छित नाही. पण स्त्रीची ही प्रकृति नव्हे. हा परपरागत सस्कार आहे एवढे मात्र निश्चित सागू इच्छितो. यात निसर्गाला बोल लावणें चुकीचे आहे. शिवाय दुबळेपणा हा शरीराचा धर्म असला; तरी मनाचा धर्म होता कामा नये. एवढें मी सांगू इच्छितों. मन कमकुवत नसलें म्हणजे झालें. या बाबतीत स्त्रीयांना पुरुषांवर सरशी करता येईल. ज्याचे मन दुबळे असेल त्याची उन्नति होणे शक्य नाही फार काय दुबळ्या मनात कोमल भावनाहि राहू शकत नाही. कमजोर मनात करुणा मावत नाही 'क्षीणा नरा निष्करुणा भवंति' हे अगदी त्रिवार सत्य आहे.

स्त्रियांचें मन कोमल असतें, म्हणजे कमकुवत असतें, असा समज आहे. कोवळें म्हणजे दुबळे नव्हे. हळुवार म्हणजे कमजोर नव्हे. पण स्त्रिया या 'भीरू' मानल्या गेल्या आहेत त्यामुळे त्यांच्या ठिकाणी चचलतेचीहि कल्पना केली आहे, कामिनी ही लक्ष्मी इतकीच चचल असते असा सार्वत्रिक समज आहे. एवढा मोठा दशरथ राजा. पण तो देखील जेव्हां कैकेयीच्या हटवादीपणामुळे जेरीस आला तेव्हा म्हणाला, अनीत्य हृदया

हिताः' स्त्रिया या अस्थिर वृत्तीच्या असतात. जणू कांही शेक्सपीयरने " Frailty, thy name is Woman " चंचलते तुझे नाव स्त्री आहे. या वाक्यात वाल्मिकीच्या वाक्याचा अनुवादच केला. प्राचीन सुभाषित-कारांची तर मजल याच्याहि पलीकडे गेली. 'पुरुषाच्या भाग्याप्रमाणेच स्त्रीचे चरित्र देवालाहि कळण्याजोगे नाही मग माणसाची, पामराची काय कथा? असे उद्गार त्यानी काढले.

स्त्रीयाविषयी अशी समजूत होण्याचे कारण त्याचा भित्रेपणा. भीति व नीति. भीति व प्रीति ह्याचे विळ्याभोपळ्याइतके वाकडे आहे. त्यामुळे खऱ्या नीतीला व खऱ्या प्रीतीला स्त्रीच्या जीवनात स्थानच उरलेले नाही. कादंबऱ्यातील व लघुकथातील प्रेम निराळे आणि स्वायत्त व भरदार जीवनाला ज्या प्रेमाची किंवा प्रीतिची गरज असते ती प्रीति किंवा प्रेम निराळे.

लज्जा व भीरुता हे दुर्गुण स्त्रियांची भूषणे मानलेली आहेत. त्यामुळे त्याना मोकळेपणाने जगता देखील येत नाही. त्या जन्मभर लाजत जगतात. भीत भीत जगतात, कचरत कचरत जगतात. त्याना जगाची भीति वाटते. जीवनाची भीति वाटते. जगण्याचीहि लाज वाटते. त्या आपण जगतो याबद्दल जणू जगाजवळ क्षमा याचना करीत करीत आयुष्य कंठितात.

स्त्री-जीवनाच्या या मूलभूत प्रश्नाकडे मी आपले लक्ष वेधूं इच्छितो. समाजात स्त्री फक्त सुरक्षित झाल्याने तिचा प्रश्न सुटणार नाही. तिला पुरुषाच्या बरोबरीची भूमिका प्राप्त होणार नाही. पुरुषापासून स्त्रियांचें रक्षण करता येईल. सगळ्या खल पुरुषाचे पारिपत्य केले म्हणजे स्त्रिया सुरक्षित होतील. पुरुषापासून त्याना भय उरणार नाही पण तेवढ्याने त्या स्वतंत्र मात्र होणार नाहीत. जोपर्यंत स्त्री स्वरक्षित होणार नाही तोपर्यंत ती खऱ्या अर्थाने सुरक्षितहि होणार नाही. दुष्टाचा व गावगुंडाचा प्रतिकार करण्याची धमक तिच्या अंगी आल्यांखेरीज स्त्री-जीवन सुरक्षित व स्वतंत्र होणार नाही. जो स्वरक्षित नाही तो सुरक्षितहि नाही. गेल्या महायुद्धांत अनेक स्त्रियानी समर-कर्मांत अद्भुत शौर्य गाजविले, विलक्षण धाडसाची व साहसाची कृत्ये केलीं, पण इतकें करूनहि त्या त्या राष्ट्रांतील स्त्रियाच्या

संरक्षणाचा प्रश्न शिल्लकच राहिला. शत्रूपासून रक्षण करण्याच्या वस्तूंत स्त्रियांचीहि गणना असून होते. एवढी मोठी झाशीवाली 'लक्ष्मीबाई' जिने समर-कर्माची पराकाष्ठा केली, तिने सुद्धा शेवटी स्वतःच्या शरीराच्या रक्षणाकरिता अग्नीचा आश्रय घेतला. स्त्रीची प्रतिष्ठा, तिची अब्रू, तिचे शील, अशा रीतीने शरीर-निष्ठ होऊन बसलें आहे.

दुसऱ्याहि एका अर्थाने गेल्या महायुद्धात स्त्रियांच्या शरीर-निष्ठ उपयुक्ततेचा प्रत्यय आला. शत्रुपक्षाकडील गुप्त बातम्या आणण्याकरिता हेरगिरीच्या कामीं स्त्रियांची योजना करण्यांत आली. मोहक स्त्रिया शत्रूकडे पाठविण्यात येत असत. अशा रीतीने पुरुषाच्या मनात स्त्री-शरीरा-विषयीं असलेल्या कामनेचा फायदा घेण्यात आला. कुणी म्हणतात, त्या स्त्रियांनी आपल्या देशाच्या कल्याणाकरिता स्वतःच्या शीलाचे देखील मोल दिलें. मला वाटते त्या स्त्रियांनी पुरुषाच्या स्त्री-विषयक कामनेचा फायदा घेऊन स्वतःच्या शरीराचा दुरुपयोग केला. तपस्व्यांना अप्सरा तरी आणखी काय करीत असत! यालाच रूपाचा बाजार मांडणे म्हणतात. अशा रीतीने स्वतःच्या शरीराचा उपयोग करणे कुठल्याहि स्त्रीने भूषणावह मानता कामा नये. यात स्त्री-शरीराची विटंबना आहे, आणि मानव्याचा उपमर्द आहे.

स्त्रीला प्रेमजीवी म्हटलेलें आहे. तिचे हृदय म्हणजे प्रेमाचा अखंड झरा. पण मला अत्यंत नम्रपणाने असें सुचवायचे आहे की, दुर्बल अंतःकरणात प्रेम राहाणे शक्य नाही. हल्ली ज्याला आपण स्त्रीचें प्रेम म्हणतो ते प्रेम नसून निष्ठा आहे. एखाद्या गुलामाच्या मनात आपल्या मालकाबद्दल अढळनिष्ठा असू शकते. जुन्या काळांत इमानी हुजऱ्याची स्वामीभक्ति प्रसिद्धच असे. पण ती निष्ठा किंवा भक्ति म्हणजे प्रेम नव्हे. पतिनिष्ठा म्हणजे प्रेम नव्हे. पातिव्रत्य निराळें आणि प्रेम निराळे. गुलामाच्या ठिकाणी निष्ठा असली तरी प्रेम असेलच असे नाही. प्रेमाला बरोबरीचें नातें पाहिजे. त्यांत भीतीचा अंश असतां कामा नये. लोक म्हणतात भीति-वाचून प्रीति नाही. पण वस्तुस्थिति याच्या अगदी उलट आहे. भीति प्रीति एकत्र नांदूच शकत नाही. स्त्रीला जोंपर्यंत पुरुषाची भीति वाटेल तोंपर्यंत

ती त्याच्यावर खुल्या दिलाने प्रेम करू शकणार नाही. म्हणून माझी मुलींना पहिली सूचना अशी आहे की भीति सोडा. अगदी ईश्वराचीसुद्धा भीति सोडा. ज्याची भीति वाटते तो नकोसा होतो. मुलाला मास्तर कधीच हवासा वाटत नाही. करड्या स्वभावाचा पिता मुलांना घरीं असावा असे मुळींच वाटत नाही. ज्या नवऱ्याची भीति वाटते तो नेहमी कामावरच असावा अशी त्याच्या बायकोची इच्छा असते. आपल्याला पोलीसच्या शिपायाची संगति आवडत नाही. इतरापासून भीति असली म्हणजेच त्याची गरज वाटते. त्याचप्रमाणे स्त्री इतर पुरुषापासून रक्षण व्हावे म्हणून एका पुरुषाचा आश्रय घेते. त्याला आपले सर्वस्व अर्पण करते. या सर्वस्व दानाला निष्ठा म्हणता येईल. पण हे समान भूमिकेवरील बरोबरीच्या नात्याचें प्रेम नव्हे. आपण जोपर्यंत वाघाला भितो तोपर्यंत त्याच्याशी सलगी करू शकत नाही. वाघ कोकराइतका गरीब झाला तरच आपण त्याला कुरवाळू शकू. त्याच्याशी सख्य करू शकू. ज्या दिवशीं स्त्री पुरुषाची भीति सोडून देईल त्याच दिवशीं ती त्याच्यावर वास्तविक प्रेम करू शकेल. बलवान मन आणि बलवान हृदयच प्रेमाचे पात्र होऊ शकते.

इतके लांबलचक विवेचन केल्यानंतरहि मी स्त्री-जीवनाच्या मूलभूत समस्येचा फक्त उल्लेखच करू शकलो आहे. तो उल्लेख थोडासा सविस्तर असेल, काहीसा पाल्हाळिकहि असेल पण उल्लेखच आहे. स्त्री ही स्वरक्षित झाली पाहिजे. लज्जा व भीति याचा तिने त्याग केला पाहिजे. आणि तिच्या मनाला हे वळण शिक्षणातून मिळाले पाहिजे. हा आधुनिक स्त्रीशिक्षणाचा पायाभूत सिद्धांत आहे. ही मानसिक क्रांति सम्यक शिक्षणानेंच साधणे शक्य आहे.

शिक्षणपद्धतीच्या बाबतींत इतर मुद्दे स्त्री व पुरुष याच्या शिक्षणाला सामान्य असे आहेत. मी आज त्याचा फारच ओझरता उल्लेख करू शकेन. आजचे शिक्षणशास्त्र म्हणते की, शिक्षणात सामंजस्य पाहिजे. आणि अनुबंध पाहिजे. शिक्षणांतील निरनिराळ्या विषयांचा परस्पर संबंध म्हणजे सामंजस्य आणि एकंदर शिक्षणाचा जीवनाशीं संबंध म्हणजे अनुबंध.

जुन्याकाळीं पाखंडवादी असत. आजच्या काळात खंडवादाचें स्तोम माजलेलें आहे. जीवनाचे अनेक खंड किंवा कप्पे पाडून त्याची विल्हे

करण्यांत आली आहे. जीवनातील एका व्यापाराचा दुसऱ्या व्यापाराशी संबध नाही. Work while you work, play while you play. खेळशील तोंवर खेळ. काम करशील तोंवर काम कर. खेळात काम नको. कामात खेळ नको. श्रमांत आनद नको. आनदांत श्रम नको. असें असमंजसपणाचें एकांगी तत्त्वज्ञान जीवन कलुषित करूं पाहात आहे. म्हणून काही शिक्षण वेत्त्यानी make education pleasurable शिक्षणात गोडी आणा' असा नवीन उद्घोष स्वीकारला. 'पण शिक्षण नुसतें आनदमय असून चालणार नाहीं. तें जीवनोपयोगीहि असले पाहिजे. आतापर्यंत ते लाल-विटाच्या किंवा चिरेबंदी इमारतीत मिळत होते. आतां क्रीडागणावर मिळू लागलें. पण यापुढे त्याचा संबंध जविनाच्या सर्वच क्षेत्राशी प्रस्थापित झाला पाहिजे. याला Polytechnisation असा किंचित् अवजड व असुंदर शब्द आहे. सामाजिक परिस्थितीशी व प्रगतीशीं शिक्षणाचा प्रत्यक्ष संबध असला पाहिजे.

सामजस्य व अनुबंध याखेरीज शिक्षणाचें तिसरेहि एक तत्त्व आहे. त्याला आपण विनय असे म्हणू. इग्रजीत त्याला culture म्हणतात. त्याला आपण विनय म्हणू. विनय म्हणजे सदभिरुचि. ती माणसाच्या आवडीनिवडींत आणि त्याच्या वागणूकीत व्यक्त होते. आपल्या प्राचीन साहित्यांत विद्या व विनय याची अभेद्य जोड गोळी आहे. माणसाची अभिरुचि त्याच्या उठण्याबसण्यात, बोलण्याचालण्यात, पाहाण्याऐकण्यात म्हणजे जीवनाच्या सर्व व्यवहारांत व्यक्त होत असते. इग्रजींत आपण ज्यांना Cultural Values किंवा सास्कृतिक मूल्यें म्हणतों. त्यात मुख्य दोन गुणांचा समावेश होतो. एक सुसंस्कृत अभिरुचि आणि दुसरा Balance, समतोलपणा किंवा तारतम्य. विनयहीन विद्येत समतोलपणा राहात नाही. माणसाच्या करमणुकींत देखील, नव्हे त्याच्या करमणुकीतच मुख्यतः त्याची अभिरुचि व्यक्त होत असते. इतर जीवाना त्रास देणारी करमणूक सदभिरुचीला सोडून असते. बेडकांचा जीव जात असेल, तर मुलांचा खेळ आसुरी ठरतो. ज्या खेळांत इतरांच्याहि सुखाचा विचार असेल, तो सुसंस्कृत सदभिरुचिपूर्ण. या विनयशीलतेलाच समाजशास्त्राच्या भाषेत

सामाजिकता असें नाव आहे. ही सामाजिकता शिक्षणाच्या योगाने वाढली पाहिजे. जीवनातल्या प्रत्येक व्यवहारात आम्हाला इतराबरोबर वागण्याची कला साधली पाहिजे. आणि स्त्री-पुरुषाना एकमेकाशीं वागण्याचीहि कला साधली पाहिजे. सर्व कालातील सदभिरुचीचा हा निकष आहे.

स्त्रीला पुरुषांबरोबर मोकळेपणाने राहता यावें म्हणून आजपर्यंत तिच्या हाडीमाशीं खिळलेल्या अनेक समजुतींना फाटा द्यावा लागेल. अशा समजूतींपैकी एक समजूत अशी आहे की, स्त्रीचें शरीर कांचेच्या भाड्या-सारखे आहे. म्हणून तिची अब्रूहि ठिसूळ आहे. तुम्ही जर ही समजूत उराशीं बाळगून बसाल तर तुम्हाला कांचेच्या भाड्याप्रमाणेच वागवावे लागेल. तुमच्या जीवनावर 'glass with care' 'साभाळा—काच आहे.' अशी चिठ्ठी लावावी लागेल. काचेची भाडी इतर भाड्याबरोबर ठेवण्याची सोय नाही. फार काय ती एकमेकाबरोबरहि ठेवता येत नाहीत. एकमेका-बरोबर ठेवायची असली तरी त्यात मधे मधे कापूस किंवा भुसा भरावा लागतो. स्त्रियाच्या मनात जोपर्यंत ही खुळी समजूत कायम राहील तोपर्यंत स्त्रियः—स्त्रियातहि खरी मैत्री होऊ शकणार नाही त्यांच्यात परस्पर अविश्वास राहील. मधे मधे भुसा भरावा लागेल. असें आहे म्हणूनच पुरुषाचा मत्सर प्रसिद्ध नाही. स्त्रीचा मत्सर प्रसिद्ध आहे. स्त्रियाची मैत्री प्रसिद्ध नाही. पुरुषाने आपल्या मित्राकरितां बायकोचे दागिनेहि विकल्याच्या गोष्टी आहेत. पण स्त्रीने मैत्रिणीकरिता आपल्या पतीचे सलकडे किंवा घड्याळ विकल्याच्या गोष्टी नाहीत. असे आहे म्हणूनच स्त्रीचे प्रेम कुटुंबाच्या मर्यादित क्षेत्रातच आपले चमत्कार दाखवतें. आता, समाजाच्या व्यापक क्षेत्रांत त्याचें तेज व माधुर्य प्रत्ययास आले पाहिजे. त्या प्रेमाच्या उत्कटतेने व निरपेक्षतेने आमचें सामाजिक जीवन उन्नत व उदात्त झाले पाहिजे. तसें व्हायला भित्रेपणा हे स्त्रीचें भूषण नसून दूषण आहे ही गोष्ट मुलींच्या मनावर बिंबविली पाहिजे.

भीरुतेप्रमाणेच लज्जा हाहि स्त्रीचा गुण आहे असा एक भ्रम लोकात प्रचलित आहे. लज्जा हा गुण नसून दोष आहे. भयाप्रमाणें तीहि एक फार मोठा दुर्गुण आहे. मर्यादा व संयम या अर्थाने "भय व लज्जा." येथे भय

शद्वाचा अर्थ मर्यादा व लज्जा शद्बाचा अर्थ तारतम्य असा आहे. शिष्टाचाराच्या व शालीनतेच्या मर्यादा स्त्रीप्रमाणेच पुरुषानेहि पाळल्या पाहिजेत शालीनता किंवा विनय ही दोघांच्याहि जीवनाची शोभा आहे. लज्जा म्हणजे विनय नव्हे. लज्जा म्हणजे कुलीनता नव्हे, शालीनता नव्हे. बुरख्यांत किंवा पडद्यांत जगण्याऐवजी तुम्हाला मोकळ्या हवेंत जगतां आले पाहिजे. तुम्ही जर कांचेचे भांडे असाल तर तुम्हाला बंद कपाटांत काळजीपूर्वक ठेवावे लागेल. जपून वापरावे लागेल. तुम्हांला कांचेचे भांडे होण्यांतच भूषण वाटत असेल तर...... तुमच्या जीवनात कांचेची चमक आणि तिचें पारदर्शकत्व अवश्य असावे पण तिचा नाजूकपणा नको. ठिसूळपणा नको. विनयशीलतेला अशा मोकळेपणाचें वावडे नाही.

थोडक्यात आज मी तुम्हाला सहा गोष्टी सांगितल्या.

१. स्त्री सुरक्षित नव्हे; तर स्वरक्षित झाली पाहिजे.

२. यापुढे शिक्षणाच्या विकासाकरतां त्यात सामंजस्य व अनुबंध ही दोन तत्त्वे दाखल झाली पाहिजेत.

३. शिक्षणाचा स्वाभाविक परिणाम विनयशीलतेत झाला पाहिजे.

४. स्त्रियांना स्त्रियांबरोबर व पुरुषांबरोबर समान भूमिकेवर मित्रत्वाच्या नात्याने राहण्याची कला साधली पाहिजे.

५. समानत्व म्हणजे समानरूपत्व नव्हे; स्त्री पुरुषाच्या बरोबरीची होईल. म्हणजे ती त्याच्यासारखी होईल असें नाही. विकसित स्त्री म्हणजे नकली पुरुष नव्हे. येथे समानत्वाचा अर्थ तुल्यता असा आहे. स्त्रीची भूमिका पुरुषाच्या भूमिकेशीं तुल्य असेल समसाह असू शकेल. पुष्कळ बाबतींत सारखीहि असेल. पण कमी प्रतीची कदापि असणार नाही. स्त्रीची प्रतिष्ठा फक्त वीरमाता अगर वीरपत्नि होण्यात नाहीं. वीरांगना होण्यांत आहे. वीर पुरुषाची पत्नि म्हणून मिरविणारी ती वीरांगना नव्हे.! जिचा पराक्रम स्वायत्त असेल ती वीरस्त्री. वीर पुरुषाप्रमाणे वीरस्त्री बनण्यांत तुम्ही भूषण मानले पाहिजे.

६. नवें युग येणार हे देव बोलून चुकला आहे. जुनीं मूल्यें जाऊन त्यांच्या ठिकाणीं नव्या जगाची नवी मूल्ये येणार आहेत. त्याच नवीन मूल्याचे आधारभूत परममूल्य म्हणजे स्त्रीपुरुषांचे सामान्य मनुष्यत्व. त्याची प्रतिष्ठा शिक्षणाने वाढविली पाहिजे. जीवनात रूढ झाली पाहिजे.

हे विद्यापीठ या अर्थाने नवयुगाला जन्म देणारे ठरो. आज येथून स्नातिका म्हणून बाहेर पडणाऱ्या तरुणी नवीन युगाला जन्म देणाऱ्या माता निपजोत या अर्थाने तुमचे जननीत्व तुम्हाला व राष्ट्राला ललामभूत ठरेल.

"दीक्षान्तभाषण" मूळ हिंदीतून.

ता. १२-२-४७ महिलाश्रम, वर्धा.

'बा'— एक पुण्य-संकेत !

गांधींचे टीकाकार साधारणपणे दोन प्रकारचे असतात. शंकराचार्यांच्या काळीं त्यांच्याहि बाबतींत हीच स्थिति होती. त्यावेळचे कर्मकांडी मीमांसक त्यांना प्रच्छन्न बौद्ध म्हणत असत. तर इतर कांही वादी, दुराग्रही, पुराणमतवादी समजत असत. गांधींनाहि जुने लोक प्रच्छन्न नवनीतिवादी म्हणतात आणि नवे लोक प्रच्छन्न सनातनी म्हणतात. यांवेरीज तिसराहि एक वर्ग आहे. जो त्यांना उफराटा सनातनी आणि विक्षिप्त नवनीतिवादी असे आळीपाळीने म्हणत असतो.

उपरोक्त तृतीयपंथी टीकाकारांपैकीं एक गृहस्थ अगदी चिडून म्हणाले, "तुमच्या गांधीला म्हणावे कीं, तू आर्थिक क्षेत्रामध्ये चरख्याचे व चरकाचे हवे तेवढे प्रयोग कर. राजकारणात देखील सत्याचे अन् अहिंसेचे प्रयोग करून आपली हौस भागवून घे; पण मेहरबानीकरून आपल्या आश्रमात स्त्रीपुरुषांच्या सह-निवासाचे भयंकर प्रयोग करून विस्तवाशी खेळू नकोस. आम्ही त्याला उफराटा सनातनी म्हणतो तें कांही उगीच नव्हे. त्याची तऱ्हाच तशी आहे आणि आता तर त्याला उफराटा नवनीतिवादी म्हणण्याची पाळी आली आहे. नवनीतिवाद्यांना नीतीची चाड नाही. त्यांना पुन: पशुवत् व्यवहार करावयाचा आहे. उद्या ते आईशी लग्न लावावयासहि कमी करणार नाहीं. अगदी त्याच्या उलट गांधींचा थाट आहे. बायकोलाहि तो आई म्हणायला तयार!"

त्या गृहस्थाच्या म्हणण्याचा मला बोध होईना. मी त्यांना म्हणालो, "—आपण असळ बाळबोध बोलण्याची कृपा कराल तर कळेल."

ते गृहस्थ चवताळून उद्गारले, "—अहो, तुमच्या त्या आश्रमांत गांधी आपल्या कुटुंबाला 'बा' म्हणतात. आणि त्या बाई त्यांना 'बापू'

म्हणतात. गुजराथीमध्ये 'बा' म्हणजे आई आणि 'बापू' म्हणजे वडील हे तुम्हाला माहीत नाही वाटते. नवऱ्याने बायकोला आई म्हणायचे आणि तिने त्याला बाप म्हणायचे हा शुद्ध अनाचार आहे."

त्या गृहस्थाच्या म्हणण्यातील अर्थ माझ्या आता ध्यानात आला. गांधीच्या भूमिकेतील अपूर्वता व वैशिष्ट्य ज्यांनी कधीच ध्यानात घेतले नाही अशा लोकांच्या मनोवृत्तीची निदर्शक अशी वरील टीका आहे.

गांधी हा तुम्हाआम्हाप्रमाणे फक्त गृहस्थाश्रमी अथवा कुटुंबनिष्ठ माणूस नाही. तो विश्वकुटुंबवादी आहे. कम्युनिस्ट देखील विश्वकुटुंबवादी आहेत. त्यांच्या 'कम्यून' मध्ये कौटुंबिकता असते; पण हल्लीच्या गृहनिष्ठ कुटुंबसंस्थेतील संकुचितपणा नसतो. गांधींनाहि कुटुंबापेक्षा आश्रम आवडतो. आश्रमांतसुद्धा कौटुंबिकता असते; पण कुटुंबसंस्थेतील नाती त्यात नसतात 'कम्यून' मध्ये सगळेच बरोबरीचे. कोणी थोरला नाही, कोणी धाकटा नाही. आई कॉमरेड, बापहि कॉमरेड, मुलगा कॉमरेड, भाऊ-बहीणदेखील कॉमरेडच. गांधींच्या आश्रमात धाकटा व थोरला ही नाती कायम असतात. त्यामुळे सर्वच आया नी सर्वच बाप. सर्वच एकमेकांची भावंडे. म्हणून तेथे सगळ्यांच्या आया आहेत; पण कोणाच्याहि पित्याची पत्नि नाही.

मातृत्वाची कल्पना व्यापक झाली म्हणजे तिला जगन्मातृत्वाचे स्वरूप प्राप्त होते. जगन्माता म्हणजे सगळ्या जगाची आई. पण बापकी मात्र कोणाच्याच बापाची नाही. अगदी जगत्पित्याची सुद्धा नाही. फार काय देवाधिदेव शंकराचीहि नाही—

"ब्रह्माऽपि या नौतिनुता सुरेन्द्रैः यामर्चितोप्यर्चति चंद्रमौलिः। यां ध्यायति ध्यान गतोऽपि विष्णुः" असे त्या जगन्मातेचें वर्णन विख्यात कवीने केलें आहे. ती ब्रह्माणि नव्हे, लक्ष्मी नव्हे, पार्वतीहि नव्हे. ती या तिघींचीहि माता आहे. स्त्रीच्या ठिकाणी आणि स्त्रीच्याविषयीं या व्यापक मातृत्वाच्या भावनेचा विकास करणे गांधींच्या आश्रमसंस्थेचा उद्देश आहे. म्हणून 'कम्यून' व 'आश्रम' यांच्या भूमिकांत भेद आहे.

गांधी ज्या भूमीत जन्मास आले आणि ज्या परंपरेंत वाढले, तिची छाप त्यांच्या भाषेवर व प्रयोगपद्धतीवर स्पष्टपणे उमटलेली आहे. आपल्या वाङ्‌मयात व परंपरेत आईबद्दल पूज्य बुद्धि आहे. पण 'स्त्री' बद्दल नाही. उलट 'स्त्री' ही वासनेचें प्रतिक मानले जातें. म्हणून तिची संगत शक्यतों टाळावी. तिच्याशी वडीलधाऱ्या माणसासमोर बोलूं नये; फार काय तिचा उल्लेखहि फारसा मोकळेपणाने करू नये, असा शिष्टमान्य संकेत आहे. आपल्या भाषेतील वाक्प्रचार उदाहरणादाखल घेता येतील जुन्या मर्यादेच्या कल्पनेत वाढलेल्या एखाद्या संभावित गृहस्थास स्वतःच्या पत्नीचा उल्लेख करावयाचा झाल्यास साधारणपणें तो 'माझी बायको' किंवा 'माझी पत्नि' म्हणायला कचरतो. त्याला इंग्रजी येत असल्यास तो 'वाइफ' म्हणून मोकळा होतो. डॉक्टरजवळ बोलताना "वाइफला बरें नाही" म्हणतो; पण शुद्ध बाळबोध वळणाचा असल्यास स्वतःच्या पत्नीचा उल्लेख अनेक पर्यायानी करतो. उदा० 'इंदूची आई' 'सरूची आई' अशा सांकेतिक शद्वानी किंवा बरोबरीच्या माणसांशी बोलत असताना 'तुमची वहिनी' अथवा वडील माणसाजवळ 'आपली सून' अगर 'आपली मुलगी' अशा सूचक भाषेत आपल्या पत्नीचा उल्लेख करतो. आपल्या मुलाची आई म्हणून स्वतःच्या स्त्रीकडे पाहण्याची दृष्टि सर्वांत अधिक उदात्त व सुसंस्कृत मानली जाते.

ही दृष्टि गांधीच्या स्त्रीविषयक चळवळीत ओतप्रोत उतरली आहे. कौटुंबिक नात्याचें अधिष्ठान 'मातृत्व' हे आहे. त्यामुळे मातृत्वाची भावना हे व्यापक कौटुंबिक भावनेचें परम उदात्त शिखर आहे. त्या भावनेचा विस्तार व विकास करणे हे स्त्रीपुरुषाच्या सहजीवनाच्या प्रयोगाचे प्राथमिक तत्त्व असले पाहिजे. अशी गांधींची सुनिश्चित निष्ठा आहे. म्हणून त्यांच्या आश्रमात 'बा' आहेत, 'बापू' आहेत, 'भाई' आहेत, 'बेन' आहेत, 'काका' आहेत 'मामा' आहेत, 'मावशी' आहेत, 'आत्या' आहेत—थोडक्यात, रक्तसंबंधाच्या अभावी कौटुंबिकतेच्या भावनेचा विकास करणारीं सगळीं नाती आहेत.

आपण आपल्या खेड्यापाड्यांतहि असेंच पाहातों. तेथे जातगोत, धर्म, पंथ यांचा विचार न करतां महार ब्राह्मणाचा 'मामा' असतो.

कुणबी मुसलमानाचा 'आजोबा' असतो. पण ही कौटुंबिकतेची भावना तेथे फक्त वातावरणात असते. तिच्या आधारावर सह-जीवनाचा उत्कट प्रयोग त्या ठिकाणी करण्यात येत नाही. पूर्वीच्या परंपरेतील विद्यमान असलेल्या या शुभकारक भावनांचा सह-जीवनाच्या विकासाच्या कामी उपयोग करून घेण्याची हातोटी नीतिनिष्ठ क्रांतिकारक गांधीनाच साधली आहे.

आपल्या जुन्या वाङ्मयांत अनेक नरश्रेष्ठांनी स्वतःच्या पत्नीविषयी गौरवपूर्ण उद्गार काढले आहेत. त्यांपैकी उदा० दाखल दोन येथे उद्धृत करतों. रघुवंशांत आपल्या मृत-पत्नीबद्दल शोक करतांना अज म्हणतो, "गृहिणी सचिवः सखीमिथः। प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ।" यांत पत्नीला 'गृहिणी', 'मंत्री', 'सखी' आणि 'शिष्या' म्हणून गौरविलें आहे. पण अजाच्या भूमिकेहून दशरथाची भूमिका अगदीच निराळी दिसून येते. स्त्रीलंपट दशरथ कैकेयीच्या अविवेकी वर्तनाने हताश व हतबुद्ध झालेला आहे. श्रीरामचंद्राचा पिता दशरथ अशारीतीने पश्चात्ताप दग्ध झाल्यानंतर त्याला श्रीरामचंद्राच्या मातेची थोरवी आठवते. कैकेयी-कडे स्वतःची पत्नि म्हणून पाहणारा दशरथ कौसल्येकडे श्रीरामाची माता म्हणून पाहातो. त्यामुळे त्याची दृष्टि निवळलेली व पालटलेली दिसून येते. तो म्हणतोः—

"यदा यदा च कौसल्या दासीव च सखीव च भार्यावद् भगिनीवच्च मातृवच्चोपतिष्ठति।" यांत कौसल्या फक्त सोबतीण, सल्लागार किंवा मैत्रिणच केवळ नसून भगिनी व माताहि आहे. अजाची भूमिका हृदयंगम आहे, शुद्ध आहे; पण ती शेवटी पतीची भूमिका आहे. अत्यंत शुद्ध स्वरूपाच्या का होईना पण कामनेची छटा तिच्यात आहे. उलट दशरथाची भूमिका ही पित्याची भूमिका आहे. म्हणून त्याला कौसल्येचे दर्शन रामाच्या मातेच्या रूपाने होते आणि त्यामुळे कामनेचा गंधहि उरत नाही. रामाची माता आता दशरथाची भार्या राहिलेली नसून त्याच्या सगळ्या कुलाची माता झालेली आहे. हीच कल्पना अधिक व्यापक करून गांधींनी स्वतःच्या आश्रमात दाखल केली. त्यामुळें कस्तुरबा या समग्र

आश्रमाच्या 'बा' झाल्या आणि सगळ्या आश्रमाच्या झाल्या म्हणजे बापूंच्याहि झाल्याच. अशा रीतीने पितृत्व व मातृत्व संकुचित कौटुंबिक मर्यादांचे उल्लंघन करून विश्वकुटुंबाच्या व्यापक मर्यादेंत दाखल झालें. याच्या पुढले पाऊल म्हणजे अशा समान भूमिकेच्या सह–जीवनातून उदय पावणारी अभेद भावना! संस्थेत व सार्वजनिक जीवनात हळूहळू पितृत्व व मातृत्व यातील लिंगभेदाची जाणीव कमी कमी होऊ लागेल. ती एकमेकात मिसळू लागतील आणि शेवटी प्रत्यक्ष व्यवहारांत द्वंद शिल्लक राहिलें तरी ते एक–शेप–द्वंद च राहील. पार्वती व परमेश्वर म्हणजे माता व पिता याचा उल्लेख कालिदासाने 'पितरौ' या एकाच पदाने केला. तसा तो कधी 'पितरौ' पदाने होईल, तर कधी 'मातरौ' पदानेहि होईल. यात द्विवचन असले तरी भावना एकत्वाची आहे. सह–जीवनाच्या प्रयोगातून सामाजिक ऐक्याच्या या भावनेचा विकास करणे हे गांधींचे जीवित कार्य आहे. 'कम्यून' व 'आश्रम' याच्या भूमिकामध्ये हा असा फरक आहे. आश्रम ही विश्वकुटुंबाच्या भावनेचा विकास करण्याची प्रयोग-शाळा आहे. त्या शाळेत अनेक पुण्यसंकल्पाचे अनेक शुभ संकेत आहेत. 'बा' हा त्या संकेतापैकी एक उदात्त व मूलभूत असा संकेत आहे.

—नागपूर
२३ मार्च १९४७.

क्रान्तिप्रवण तरुण

आपण हीं जी शिबिरें घेतो त्यात आपला दोन प्रकारचा हेतु असतो. तरुण वर्गात शिपाईबाणा निर्माण करावा आणि रुजवावा, हा एक हेतु; आणि आपला तरुण हा नुसता शिपाईच नसून तो सेवकहि आहे ही भावना निर्माण करावयाची आणि वाढवावयाची, हा दुसरा हेतु.

फक्त शिपाई

हा असा दुहेरी हेतु या शिबिरांच्या कल्पनेंत आहे. पूर्वी एकच कल्पना असे. ती म्हणजे शिपाईबाणा बाणविण्याची. जुन्या कल्पनेप्रमाणे शिपाई म्हणजे मारणारा व मरणारा. स्वतः न मरता दुसऱ्याना जो शिताफीने मारूं शकेल तो हुशार शिपाई. मारतां मारता कामास येईल तो शूर शिपाई. लोकांना मारण्याच्या प्रसंगाची वाट पहात रहाणे हें त्याच्या जीवनाचें स्वरूप. तोंपर्यंत बेफामपणाने व भरमसाट जगायचें. शर्यतीच्या घोड्याप्रमाणे किंवा टक्करींच्या एडक्याप्रमाणे अथवा पटाच्या बैलाप्रमाणे नुसताच पिंड पुष्ट करावयाचा, हाच त्याचा जीवनातला उद्योग. आपल्या इकडे पटाच्या बैलाला शर्यतीसाठी तयार करण्याकरतां तेल पाजतात, तूप पाजतात, कणकेचा खुराक लावतात– मग हे जिन्नस मालकाच्या मुलाबाळांना न मिळाले तरी हरकत नाही. आणि वर पुन्हा शर्यतीच्या वेळीं त्याला ताडी पाजतात. हेतु हा की, त्याला शरीराची शुद्ध राहूं नये. शिपायाला आपल्या मानवतेचें भान राहूं नये म्हणून याच धर्तीची योजना असते. त्याला भोंवतालच्या परिस्थितीची त्यामुळे मुळींच जाणीव रहात नाही.

सैनिक सेवक

आपलें सगळेंच निराळें आहे. या शिबिरांत राहणाऱ्या स्वयंसेवकांना शिबिरांतली कामें संभाळून शिस्तीने व आपुलकीने ग्रामसेवाहि करावी लागते. लष्करी छावणीच्या भोंवतालची वस्तीहि साफसूफ ठेवण्याची वहिवाट आहे. लष्करी छावणीजवळचीं गांवें फिनाइलने स्वच्छ ठेवण्यात येतात, तिथल्या विहिरींत औषध घालण्यात येतें. पण हें सगळें कशाला? तर पटकी किंवा इतर कुठलाहि वाखा लष्करी छावणींत पसरू नये म्हणून. आपण जी ग्राम-सफाई करतो तिचा हेतु अगदीच निराळा असतो. खेड्यांत रोगराई उत्पन्न होऊ नये, हा हेतु तर आहेच. पण याखेरीज स्वयंसेवकाला सेवेचें वळण लागावें, हाहि हेतु आहे. याचा अर्थ असा की आपल्याला शिपाईबाणा व सेवावृत्ति यांचा मेळ साधावयाचा आहे. आपला तरुण हा शिपाईहि आणि सेवकहि आहे. आपल्या जगण्याने जो दुसऱ्याचें जीवन स्वच्छ, पवित्र व धन्य बनवील असा तरुण आज आपल्याला हवा आहे. तो निव्वळ युद्ध करणारा शिपाईहि नसावा किंवा केवळ परोपकार करणारा साधूहि नसावा. साधूची परोपकारपटुता आणि शिपायाची वीरवृत्ति यांचा त्याच्या ठिकाणीं सुंदर संयोग असला पाहिजे. अशा तरुणाला क्रांतिकारक म्हणतात. क्रांतिकारकात साधूचा शांतपणा व शिपायाचा तेजस्वीपणा असावा लागतो. आपल्याला असा तरुणवर्ग उभा करायचा आहे. या तरुण वर्गाच्या जीवनांत संताचें शुचित्व आणि शिपायाची शिस्त व तेज हे गुण राहतील. या गुणाच्या विकासाकरितां हीं शिबिरें आहेत.

विवेकयुक्त नवीनता

या तरुण वर्गाचे विचार नेहमी ताजे व तेजस्वी असतील. आमचें जीवन त्यांना जुनाट व जीर्ण वाटेल. कदाचित् आमचे विचारहि शिळे वाटतील. मी जर तुम्हाला कालचा माणूस वाटलो, कालच्या गोष्टी सांगणारा असलों, तर त्यांत तुमच्या तारुण्याचा गौरवच आहे. ज्याला जुनाट विचारांचा जुनाटपणा दिसत नाही तो कसला तरुण? पण जुन्यांतहि जो

टिकाऊ भाग असतो तो त्याला पाहतां आला पाहिजे. त्याला दृष्टीची ही विवेकयुक्त नवीनता लाभली तो तरुण, तरुणाला मृत्यूतहि जविनाची बीजे दिसतात. निराशेच्या विरविरत बुरख्यामागे दडलेला आशेचा टवटवीत चेहरा त्याला दिसतो. मृत्यूतून जीवनरस शोषून घेण्याची अपूर्व कला त्याला साधलेली असते. जीवननिष्ठा म्हणजे जविन–लोलुपता नव्हे. जिवंत राहण्याचा निश्चय म्हणजे जगण्याचा मोह नव्हे. म्हातारा जविन-लोलुप असतो. मरण जसजसें जवळ येत जाते, तसतशी त्याची जगण्याची हाव वाढते. मरणाला घाबरून तो जीवनाला कवटाळतो. तरुणाला मरणाची तमा वाटत नाही. मरणाच्या तळाशी तळपत असलेले जविन त्याला दिसतें.

मरणांत जीवन

लहान मुलांची जीवननिष्ठा अदम्य असते, अजिक्य असते. त्याला मरणाची कल्पनाच करता येत नाही. मरणात जीवन सपते हे त्याला कळतच नाही. त्याला आजीबाई गोष्ट सागते की, गोवऱ्या वेचणारा भिकाऱ्याचा पोर राजवाड्यासमोर येतो. राजा मेलेला असतो. गावातील शिष्टानी असें ठरविलेले असते कीं, हत्तीण आपल्या सोंडेतील माळ त्याच्या गळ्यात घालील त्याला गादीवर बसविण्यात येईल. हत्तीण गोवऱ्या वेचणाऱ्या पोराच्या गळ्यात माळ घालते. तो गादीवर बसतो. राजाच्या मुलीशी त्याचे लग्न लागते. त्याच रात्री त्याला साप चावतो. मुलगा मरतो. त्याचें औट घटकेचे रा य संपून जाते. आजीबाई आबट तोंड करून म्हणतात, " गोष्ट संपली. " मुलाला हे सहन होत नाही. तो म्हणतो, " आजी, गोष्ट सपू शकत नाही. अशी गोष्ट आम्हाला नको आहे. गोष्ट पुढे चालव, नाहीं तर दुसरी साग. मुलगा मरून गोष्ट ग कशी सपेल ? " आजीचा नाइलाज होतो. ती गोष्ट पुढें सांगू लागते: मग मुलाचे प्रेत पेटीत घातलें. गगेच्या प्रवाहात सोडून दिलें. तें पलीकडच्या तीराला लागले. तिथें होता साधु तप करीत. त्याने ती पेटी उघडून प्रेत पाहिले. साधूचे हृदय करुणेने भरून आलें. त्याने मंत्र म्हटला राजकुमार जिवंत झाला. मोठ्या थाटामाटाने परत आला. पुन्हा राज्यावर बसला. राणीबरोबर राहू

लागला. जिकडे तिकडे आनंदीआनंद झाला. आजी म्हणते, "आमची गोष्ट सरो!" नातू म्हणतो, "आता आमचे पोट भरो!" ही लहान मुलांची स्वाभाविक जीवननिष्ठा ज्याच्या तत्त्वज्ञानाचा आधार बनते तो तरुण. तरुण म्हणतो, "जीवनाचा अंत मृत्यूत होऊच शकत नाही. माझ्या आयुष्याची परिसमाप्ति व परिपूर्णता मृत्यूत होऊच शकत नाही!"

अमरत्वाची भावना

म्हाताऱ्याला मरण जवळ आलेले दिसते. म्हणून त्याचे मन खचूं लागते, शरीर खंगू लागते. "कृतांतकटकामलध्वज" पाहून त्याच्या छातीत धडकी भरते. तो म्हणतो, "आमच्या गोवऱ्या स्मशानात गेल्या. आता काय? दररोज आमचे पाऊल स्मशानघाटाकडे जात आहे." म्हाताऱ्याचे जीवन म्हणजे स्मशानयात्रा. पण तरुणाचे आयुष्य म्हणजे जीवनयात्रा. त्याचे वय एक वर्षाने वाढले तर त्याचा वाढदिवस साजरा होतो. आपल्या आयुष्यातले एक वर्ष कमी झाले याचे भानहि त्याला रहात नाही. माणसाला जशी क्षयाची भावना होते, तशीच अमरत्वाचीहि भावना होत असते. भावनेला अनुरूप अशी भाषाहि बनत जाते. आपले सौभाग्य सरू शकते, ही कल्पनाच सुवासिनीला सहन होत नाही. म्हणून कुंकू पुसले गेले तरी ती म्हणते, "कुंकू वाढले"; बांगडी फुटली तर ती म्हणते, "बांगडी वाढली." अशी तिची अक्षय्य सौभाग्याची भावना असते. तरुणाचीहि जीवननिष्ठा अक्षय्य असते. त्याचे जन्मदिवस हे वाढदिवस असतात. मरणात ज्याची गोष्ट संपूच शकत नाही, तो बाल; मरणात ज्याच्या जीवनाचा अंत होत नाही तो तरुण! त्याला मृत्यूतहि जीवनाचे दर्शन होते. त्याला कोठेच निराशा आणि मरण दिसत नाही. आज हिंदुस्थानची माणसे कुत्र्याच्या मौताने मरत असतील. पण तरुणाचा, हिंदुस्थान कधीच मरणार नाही. तो जगात आपलें नाव गाजविणार आहे. हाच हीन, दीन, दलित, वञ्चित हिंदुस्थान इतर राष्ट्रांना शिक्षा घालून देण्याइतका थोर होणार आहे. अशी ज्याची अमर जीवन-भावना तो तरुण!

' मी विधाता आहे ! '

असा तरुण क्षणोक्षणीं मृत्यूशीं सामना करायला तयार असतो. पण त्याला ध्यास मात्र जीवनाचा असतो. जीवनात जी चव, जो स्वाद, जी गोडी उत्पन्न होते, ती मरण विसरल्याने. जो मृत्यूची पर्वा करत नाही, त्याचें जीवन अमर होतें. आपल्याला या देशात अशा तरुणांचीं पथकें उभारायचीं आहेत, पण तीं पथकें हल्लींच्या सैनिकांप्रमाणे सामान्य जनतेहून निराळीं, अलग, आपल्या छावणींत राहणारीं नको आहेत. यापुढे शिपाई व सामान्य जन, फौज व जनता असा भेद राहतां कामा नये. सर्वांनी क्रांतिवीर व्हायला हवें.

तरुणांच्या मनात गरीब जनतेविषयीं जिव्हाळा असावा, पूज्यबुद्धि असावी, पण दया किंवा करुणा नसावी. आपण गरिबांविषयीं कीव दाखविली, त्यांच्या दैन्याची अंतःकरणाला पाझर फोडणारीं वर्णने केली, तर आपण त्यांच्या ठिकाणीं ' मीं बापडा आहे, मीं असहाय आहे, दीन बिचारा आहे ' अशी भावना निर्माण करूं. गरिबाविषयीं करुणा उत्पन्न करण्याचे दिवस आतां गेले. ती गोष्ट आमच्या काळाला शोभली. तुम्हा तरुणांनी तेथेंच थबकून राहता कामा नये. आपल्याला दीनाचा दैन्यभाव नाहीसा करावयाचा आहे. ' पुढलें जग मी निर्माण करणार आहे. मी त्याचा विधाता होणार !' अशी सामर्थ्याची भावना आपल्या जनतेत निर्माण करावयाची आहे. ' मी दरिद्री असलों तरी दीन नाही, गरीब असलों तरीं बापडा नाही ! असें त्याला वाटलें पाहिजे. तोच क्राति करणार आहे, याची जाणीव त्याला करून दिली पाहिजे.

मानवाचा खास अधिकार

पुरुषार्थ-भावना ती हीच. " मुकीं बिचारीं कुणीहि हांका " या भावनेच्या मागमूसहि राहतां कामा नये. पराक्रम हा माणसाचा जन्मसिद्ध आणि खास अधिकार आहे. माणसांत व इतर योनींत हाच फरक आहे. इतर योनी म्हणजे पशु व देव. या दोन्ही भोगयोनी आहेत. देवाला कष्ट करावे लागत नाहीत, भूक तहान नाही व मरणहि नाही. आयतें

अमृत प्यायला मिळतें. शिवाय अप्सरा आहेतच! आणि वर पुन्हा कल्पवृक्ष ठेवलेलाच! असल्या जीवनाला चव कशी राहणार? त्यांचें अमृत म्हणजें नुसतेंच गोड आहे म्हणतात. नुसत्या गोडाने तर आपलें तोंड विटून जाईल. सुखजीवी देवांच्या जीविताला कशी चव असणार? त्यांना जीवनहि आयतेंच मिळतें. तेथें पराक्रमाला वाव नाही. त्यांचा देह हा भोग-देह आणि हा म्हणे स्वर्ग! अशा स्वर्गाचें आकर्षण कुणाला वाटणार? धर्मानें उत्पन्न केलेली स्वर्गासारखी पाणचट वस्तु दुसरी नाही. देवाचा देह हा भोगदेह आणि माणसांचा देह हा योग–देह!

जसा एका टोंकाला देव तसा दुसऱ्या टोंकाला पशु. तोहि भोगयोनीपैकींच. तेथेहि पराक्रमाला वाव नाही. तहान लागली की पाणी प्यावें, भूक लागली की गवत खावें, इतकेंच पशु जाणतो. माणसाच्या ठिकाणीं कांही और शक्ति असते. तो तहान नसतांना इतरांच्या आग्रहाखातर चहा पितो; सरबत पितो. भूक नसताना लाडू खातो, चिवडा खातो. उलट तहान असूनहि पाणी पिण्याचें टाळतो. म्हणजे तो भूक, तहान आवरतो. ही माणसाची दुहेरी शक्ति आहे. इच्छा–भोगाची व संयमाची ही शक्ति देवात किंवा पशूंत नाही. म्हणून पशु किंवा देव स्वपराक्रमाने दुनिया बदलू शकत नाहीत. आम्ही दुनिया बिघडवूं शकतों व दुरुस्तही करूं शकतो. माणूस जगाचें नंदनवनहि बनवूं शकतो किंवा ओसाड व भयाण रानहि बनवूं शकतो. त्याला देवाने तशा प्रकारची बुद्धि व शक्ति दिली आहे. भूक व तहान आवरून, आपल्या जीवाचें रान करून, जो जगाचें नंदनवन करील तो तरुण.

तें आतां जुनें झालें

आतां यापुढें गरिबांच्या दुःखांविषयीं करुणा उत्पन्न करून आम्हाला रडविणारी कविता पुरेशी नाही. तें आता जुनें झालें. आता दुःखाची कहाणी ऐकून त्वेष उत्पन्न झाला पाहिजे. याचा अर्थ आपल्याला क्रूर बनविणारे धट्ट व हृदयहीन शिपाईगडी हवे आहेत, असा नाही. गरिबांविषयींच्या कळवळयाने शिपायाचें मन विरघळून तें त्याच्या डोळ्यांतून

ाहूं लागलें पाहिजे. पण गरिबाच्या पोटात पेटलेली आग त्याच्या डोळ्यां-ून तेजाच्या ठिणगीच्या रूपाने बाहेर पडली पाहिजे. शंकराच्या तिसऱ्या डोळ्यातले ते तेज गरिबाच्या कपाळावर प्रकट झाले पाहिजे. शंकराचा तृतीय नेत्र म्हणे त्याच्या कपाळावर असतो. तो त्याच्या दैदीप्यमान विचारसरणीची व उज्वल नशिबाची खूण आहे. शंकराचा तो तृतीय नेत्र दरिद्री व कष्टजीवी जनतेच्या कपाळावर प्रकट झाला पाहिजे!

दीन व दरिद्री माणसाच्या ठिकाणीं देवाचे दर्शन दयावान् भक्त-जनांना होत असे. श्रियाळ राजाला कुष्टरोग्याच्या ठिकाणी देव दिसला. स्वतःच्या मुलाचे मांस शिजवून त्याने त्याला तृप्त केले. आम्हालाहि आपले रक्त व मांस देऊन दरिद्री—नारायणाला आळवायचे आहे. पण आपला दरिद्री—नारायण हा सामर्थ्यवान् आहे. तो 'नारायण' आहे. 'नारायण' म्हणजे नराचे सामर्थ्यवान् स्वरूप. नुसत्या 'नरा' त काही जीव नाही.

'पशुकी होत पन्हैया, नरका कछू नहि होय !
नर जो करनी करे तो नर का नारायण हो'

कवि म्हणतो, नुसत्या नराला किंमत नाही. तो कमजोर आहे. याची कातडी घट्ट नाही, त्याला सुळे नाहीत, शिंगे नाहीत, नखे नाहीत, पण तो जर करणी करील तर हत्ती व सिंह देखील त्याचे अंकित होतील. आपल्याला ही सामर्थ्याची भावना सामान्य जनाच्या ठिकाणीं उत्पन्न करायची आहे. हीच दरिद्री—नारायणाची खरी उपासना! हीच क्रांतीची साधना!

आज गरिबाच्या ठिकाणी गरीबी असेल, पण दैन्य असता कामा नये. जेथे गरिबी असूनहि दीनता नसेल तेथे सामर्थ्य उत्पन्न होतें.

ज्याप्रमाणे जीवननिष्ठा म्हणजे जीवनलोलुपता नव्हे त्याप्रमाणे ऐश्वर्य—भावना म्हणजे वैभव—लोलुपता नव्हे, सुखाचा हपाप नव्हे. गरीब व फकीर याच्यातहि फरक असू शकतो.

तरुण हा मृत्युनिष्ठ नसतो. त्याने मृत्युचें भय सोडून त्यावर जय मिळविलेला असतो. क्रांतीचें कंकण बांधलेला आमचा सामान्य शेतकरी

हा कांही दारिद्र्याचा उपासक नव्हे. पण तो दारिद्र्याला भिऊन श्रीमंताचा दास होणार नाही.

दुनिया पेटविण्याची शक्ति

एकदा सगळ्या जगांत दिग्विजय करून आल्यानंतर शिकंदर बादशहा एका फकीराकडे गेला व म्हणाला, " महाराज आपल्या सेवेस आलो आहे. आपली आज्ञा व्हावी. आपल्याला जें हवें असेल तें सादर करीन. " साधु म्हणाला, " अंमळ ऊन्ह सोडून उभा रहा. आणखी कांही नको. " आम्हांला वैभव हवे, पण आम्ही ते श्रीमताजवळ मागणार नाही, ' आम्हाला भीक नको ' हा बाणेदारपणा जोंपर्यंत गरिबांच्या ठिकाणीं बाणणार नाही, तोंपर्यंत त्यांच्या ठिकाणी क्रांतीची शक्ति उत्पन्न होणार नाही. गरिबांत जोंपर्यंत दीनता आहे, तोंपर्यंत गरिबी जाणार नाही. गरिबांच्या पोटांतली आग तेजाचें रूप घेऊन त्यांच्या डोळ्यात चमकली पाहिजे. तेव्हा तिच्यात दुनिया पेटविण्याची व दुनिया प्रकाशित करण्याची शक्ति उत्पन्न होईल. त्या दिवशीं शिपाई हा नुसता शिपाई रहाणार नाही, नागरिक हा फक्त नागरिक राहणार नाही. शिपायाचें हृदय द्रवून अश्रूंच्या रूपाने वाहू लागेल आणि दरिद्री नागरिकाच्या पोटांतील आग डोळ्यांतील ठिणगीच्या रूपाने प्रकट होईल. तो सोन्याचा दिवस आला म्हणजे क्रांतीचा दिवस आला म्हणून समजावे. तेव्हा गरिबांचे राज्य होईल. जो नागरिक तोच शिपाई, जो शिपाई तोच नागरिक, अशी परिस्थिति निर्माण होईल.

उपनिषद् काय म्हणतें ?

ही क्रांति करण्याकरतां तशाच अधिकारी तरुणाची गरज आहे. उपनिषदांत क्रांतिकारी तारुण्याचीं लक्षणें सांगितलीं आहेत. " युवास्यात् साधु, युवाध्यायकः आशिष्ठो द्रढिष्ठो बलिष्ठः। तस्येयम् पृथ्वी सर्वा वित्तस्य पूर्णास्यात्—तरुण साधु असावा, अध्ययनशील असावा, आशावान् असावा, दृढनिश्चयी असावा, बलवान असावा. म्हणजे त्याच्याकरतां सगळी

पृथ्वी संपत्तीने भरलेली अशी होईल." हा उपनिषदातील ऋषीचा संदेश आहे. साधु म्हणजे सरळ मनाचा. सीधा साधा. ज्याच्यात वाकडेपणाचे नाव नाही. साधु म्हणजे रावडमारख्या नव्हे. साधु म्हणजे निष्कपट मनाचा; मग त्याचे गळा माळ असो वा नसो. अनेक वीरपुरुषांचे वर्णन, बालकासारखा निष्पाप' या शब्दांत करतात. 'कोंकरासारखा निरुपद्रवी व बालकासारखा निष्कपट' या शब्दात आपण वीरांचा गौरव करतो. लहान मुलांच्या वृत्तीत देवलोकीची दिव्यता असते. त्याच्या वृत्तीत जीवनाचे मांगल्य ओतप्रोत दिसून येते. लोक जेव्हा लहान मुलांना येशू ख्रिस्ताजवळ जाण्याची मनाई करू लागले तेव्हा तो कळवळून ओरडला, "येऊ द्या रे, त्या लहानग्यांना माझ्याकडे येऊं द्या! त्या चिमुकल्यांना अडवू नका! कारण देवाचें राज्य त्यांच्यासारख्यांचेंच आहे." मनाचा सरळपणा व कोंवळेपणा हेंच साधुत्व. ताठरपणा नको. निबरपणा नको. जीवन निबर झाले, ताठर झाले म्हणजे त्याच्यांवर कुठलेच संस्कार उमटत नाहीत. लहान मुलाचें मन लवचिक असतें. त्याला तणाव असतो. मोडले तरी लवकर जुळतें. लहान मुलांचे हाड मोडले तर त्याला 'ग्रीन-स्टिक-फ्रॅक्चर' म्हणतात. हिरव्या देठा-प्रमाणे तें मोडलेलें हाड लवकर जुळतें. सुकलेल्या काडीप्रमाणे त्याचे काडकन् दोन तुकडे होत नाहीत. ज्याच्या मनांत इतका कस असेल तो तरुण. तरुण म्हणजे ताज्या मनाचा, कोंवळ्या मनाचा, निष्पाप वृत्तीचा.

'युवाध्यायक:'

ज्याचें मन ताजेतवाने असेल, तोच नवीन ज्ञान ग्रहण करू शकतो. म्हणून ऋषि म्हणतो, "युवाध्यायक: ". त्याचें शील सगळ्या पृथ्वींतून ज्ञान घेण्याचें असावे. हीच विद्यार्थी-दृष्टि. दत्तात्रेयांनी चोवीस गुरू केले. विद्यार्थ्याला सगळी सृष्टि ज्ञानमय दिसते. तो जें पाहतो त्याच्यापासून कांहीं तरी धडा घेतो. स्कॉटलंडचा ब्रूस राजा अनेकदां लढाईत हरला. बिचारा अगदीं हताश झाला. त्याला एका कोळ्यापासून बोध मिळाला. कोळी त्याचा गुरु झाला. विद्यार्थ्याला सर्वत्र ज्ञान भरलेलें दिसतें. ज्ञान-देवाच्या दिव्य शक्तीने फक्त रेडाच बोलविला. विद्यार्थ्याच्या दिव्य श्रद्धेमुळे ओढे, दगड, झाडाचीं पानें, म्हणजे अखिल चराचर सृष्टि बोलूं लागते. त्याच्या निष्पाप दृष्टीला सगळीकडे चांगुलपणाच दिसूं लागतो.

आस्तिक दृष्टि

या दृष्टीला 'आस्तिक दृष्टि' म्हणतात. आस्तिकतेची पराकाष्ठा म्हणजे तारुण्य. आस्तिकता हे हिंदुस्थानचें वैशिष्ट्य आहे. आपल्या संस्कृत वाङ्मयांत "सैतान" हा शब्दच नाही. देवाच्या बरोबरीचा, त्याच्या तोडीचा सैतान आपल्या साहित्यांत कोठेंच आढळत नाही. 'डेव्हिल' किंवा 'सैतान' शब्दाचें भाषांतर संस्कृतात होऊं शकत नाही. सैतान देखील भगवंताच्या सत्तेवाचून क्षणभर टिकूं शकत नाही, अशी आमची श्रद्धा आहे. म्हणूनच शिशुपाल मेला की त्याचें तेज श्रीकृष्णांत मिसळतें. रावण मेला की त्याचें तेज रामांत जाऊन मिसळतें. आणि कंस केशवाशीं तद्रूप होतो. आम्ही सैतानाचें स्वतंत्र अस्तित्वच मुळीं मानत नाही. माणूस कितीहि दुष्ट असो, दुर्जन असो, दुःशासन असो, आम्ही त्याच्या हृदयातल्या सैतानाला जिंकूं, त्याच्या हृदयातल्या देवाला जागवूं, असें जो म्हणतो तो तरुण. म्हणून उपनिषद् म्हणते, तरुण 'आशिष्ठ' असावा. कमालीचा आशावादी असावा. कमालीचा आशानिष्ठ असावा. निराशा हा शब्द त्याच्या भाषेत नसावा.

नचिकेत्यांचीं पथकें

अशी आशानिष्ठा रगदार मनातच रुजू शकते म्हणून उपनिषद् म्हणते, तो 'द्राढिष्ठ' हि असावा. मनाचा मजबूत असावा. कनवाळू असला तरी खंबीर असावा, दृढनिश्चयी असावा. आपण जे ठरविलें तेंच सत्य आहे, तेंच हितकर आहे, तेंच प्रसंगाला आवश्यक आहे, असें एकदा ठरल्यानंतर मग त्यापासून तो डगमगत नाही. शेंडी तुटो वा पारंबी तुटो, अशा निश्चयाने आपल्या मार्गाला तो चिकटून राहतो. त्याच्या ठिकाणीं नचिकेत्यासारखी अविचल निष्ठा असते. नचिकेत्याला भुरळ पाडण्यासाठी यम म्हणतो, "मी तुला देव-दुर्लभ महाल, माड्या, हत्ती, घोडे, सुंदर स्त्रिया व इतर वैभव देतो, हवे तेवढे आयुष्य देतो, पण मृत्यूला जिंकण्याची विद्या माझ्याजवळ मागू नकोस." पण नाचिकेता भुलत नाही. तो म्हणतो, "तू दिलेले माझ्या काय कामाचे! जो देऊं शकतो, तो

हिरावू शकतो. तू दिलेलें आयुष्य म्हणजे तुझ्या कृपेनें प्राप्त झालेलें आयुष्य. तुझ्या मेहरबानीवर असलेलें आयुष्य म्हणजे मरणाधीन जीवन. मला असले मुर्दाड आयुष्य नको आहे. तुला जिंकणारें, मृत्यूलाहि वश न होणारें जीवन हवें आहे!" या मृत्युलोकांत मरण्याच्या छायेपलीकडे ज्याला अखंड जीवनाचे दर्शन होतें तो तरुण. तो म्हणतो : विज्ञान कांहीहि म्हणो, जीवन कधींच नाहींसें होणार नाही. मरणाला भिऊन, वैभवाला भुलून, तो जीवननिष्ठेला पारखा होत नाही. अशा शाश्वत जीवनाचीं बीजें ज्याला समाजांत नित्य दिसतात तो तरुण. अशा नचिकेत्याचीं पथकें आमच्यांत उभारलीं जाऊन ' हम अमर भये अब न मरेंगे,' ची गर्जना करूं लागलीं म्हणजे क्रांतीला किती वेळ लागणार ? नचिकेता आपल्या निश्चयापासून ढळला नाही. तो म्हणाला, "यमराजा, तुझ्या हाताचें नसेल असें जीवन मला हवें आहे. तें तुला जिंकूनच मला मिळवितां येईल!" मरणाला जिंकून जगण्याचा निश्चय करणारे तरुण आज जगाला हवे आहेत.

द्रढिष्ठ आणि बलिष्ठ

' द्रढिष्ठ ' म्हणजे मनाचा मजबूत, मनाचा धड आणि ' बलिष्ठ' म्हणजे शरीराचा बळकट. तरुणाच्या शरीरांतही रग पाहिजे. शरीराचा बळकटपणा म्हणजे नुसतीच मल्लागिरी नव्हे. पुष्कळसे शर्यतीचे घोडे, पट्टाचे बैल व टक्करीचे एडके मोठ्या नाजुक तब्येतीचे असतात. पुष्कळशा मल्लांमध्ये थंडीवारा, उन्हपाऊस सहन करण्याची शक्ति नसते. त्यांच्या हातून श्रम होत नाहीत. हें शरीर पुष्ट असलें तरी बलवान नव्हे. आमच्या तरुणांचें शरीर गुटगुटीत असावें, सुंदर असावें आणि काटकहि असावें.

उपनिषद् म्हणतें, ' ज्या तरुणाच्या अंगीं हे गुण असतील, त्याला सगळ्या पृथ्वींत जिकडे तिकडे संपत्ति भरलेली दिसेल.' त्याच्याकरितां पृथ्वी सोन्याची होईल, मातींतून सोनें निघेल. पण तें आयतें मात्र मिळणार नाही. मरतांना एक बाप मुलांना सांगून गेला, तुमच्याकरतां शेतांत धन गाडून ठेवलें आहे. नेमकें ठिकाण मात्र तो सांगूं शकला नाही. बाप

मेल्यावर धनाच्या आशेने मुलानी सबंध शेत खणून काढलें. पण सोन्याचा हंडा कुठेच आढळला नाहीं. तेव्हा निराश होऊन त्यांनी त्यांत बीं पेरलें. त्या वर्षी विलक्षण पीक आलें. शेतांत गाडून ठेवलेलें सोनें जमिनीवर डोलूं लागले. उपनिषद् म्हणतें, "सारी पृथ्वी सोन्याने भरली आहे. पण तें कष्टावाचून मिळणार नाहीं. खणा आणि बी पेरा, म्हणजे सारी जमीन सोन्याची होईल."

कल्पतरु-वाद

श्रमावांचून सोनें मिळाले तर आपलें जगहि स्वर्गासारखें भयंकर होईल. "स्वर्गातला कल्पतरुवाद" आम्हांला नको आहे. एक शिणलेला प्रवासी योगायोगाने विसाव्यासाठी कल्पतरूच्या छायेंत बसला. तहानेने व्याकुळ झाला होता. म्हणाला, "कुणा हरीचा लाल पाणी देईल का?" चांदीच्या झारीत पाणी आले. प्रवासी पाणी पिऊन तृप्त झाला. मनात म्हणाला, "पाणी मिळालें तसेंच अन्न मिळालें तर चैन होईल" झालें! सोन्याच्या ताटात अन्न वाढून आलें. प्रवाशाने मनमुराद खाल्लें. मग म्हणाला, "निजायला अंथरुण मिळालें तर बहार होईल बुवा" लगेच मच्छरदाणीचे अंथरुण आलें. अंथरुणावर पडल्याबरोबर सैतानाचा कारखाना सुरू झाला. त्याच्या मनातलें भूत डोक्यात थैमान घालूं लागलें. म्हणाला, "ही सगळी भूतचेष्टा तर नव्हे?" म्हणण्याचाच अवकाश की समोर एक अक्राळविक्राळ भूत येऊन उभें राहिलें. प्रवासी म्हणाला, "अरे बापरे, हें मला खाणार तर नाहीना?" प्रवासीहि संपला व प्रवासहि संपला!

श्रमावांचून सुखसाधनांची रेलचेल झाली तर मनांतील भुतांचा नंगा नाच सुरू होईल. साधनांच्या गर्दीत जीव गुदमरून जाईल, सुख लोपून जाईल, मानव्य हरपून जाईल. मन जोंपर्यंत वाकडें असेल तोंपर्यंत साधनसामुग्रीने जगहि वांकडेंच निर्माण होईल. म्हणून माणसाच्या मनाला नवीन वळण लावलें पाहिजे. एरवी 'उपकरणवाद' बोकाळेल. यंत्रवादाचें

ग्रस्थ माजेल, आणि माणसाचा पत्ता लागणार नाही शस्त्रवाद वाढला म्हणजे वीरवृत्तीची पायमल्ली होतें. नागरिक व शिपाई याच्यात अंतर पडते. त्याचप्रमाणें उपकरणवाद व यंत्रवाद वाढला की, माणूस बेपत्ता होतो.

हवी सोन्याची दुनिया, पण—

आम्हांला सोन्याची दुनिया हवी आहे. पण तें सोने शेतात उगवणारें हवें आहे. सामानाच्या गर्दींत माणूस हरवला तर हाती काय लागेल? समजा, एखाद्या माणसाजवळ इतकीं अंथरुणें आहेत की, त्याचा सगळा वेळ अंथरुणे पसरण्यांतच जातो आणि त्याला आडवा होण्यास उसंतच मिळत नाही, तर आपण त्याला काय म्हणू? अंथरुणाच्या गर्दींमुळे झोपेचा कोंडमारा होणें आणि साधनाच्या अतिरेकामुळे शांति व स्वास्थ्य याचा नाश होणे यात प्रकारभेद मुळींच नाहीं. सारांश, व्यवस्थित भोग भोगण्याकरताहि श्रमाची व संयमाची आवश्यकता आहे.

सोन्याची दुनिया हवी असेल तर 'उपकरणवादा' प्रमाणेच 'प्रभुत्ववादा' लाहि मूठमाती द्यावी लागेल. आमच्या नवीन जगात माणूस माणसाचा अंकित राहणार नाही. आज मालकीची भावना इतकी वाढली आहे की, प्रेमभावनेंत देखील मालकीची भावना दडलेली दिसून येते. 'मी माझ्या नोकराला वाटेल तसे वागवीन.' 'मी आपल्या मुलाचा जीव घेईन. त्याचे तुम्हाला काय?' 'मी माझ्या बायकोच्या जीवाचें वाटेल तें करीन, तुम्हाला त्यांत ढवळाढवळ करण्याचा कांहीच अधिकार नाही.' अशी भाषा आपण नेहमी ऐकतों. या वृत्तीला 'प्रभुत्ववाद' म्हणतात जोपर्यंत हा 'प्रभुत्ववाद' नाहींसा होणार नाही, तोपर्यंत माणसाची वृत्ति पशूसारखीच राहील. गुराच्या बाजाराप्रमाणे माणसांचा बाजार भरेल. माणसें विकली जातील, विकत घेतली जातील. खाडिलकराचा रोहिदास तारामतीला मोठा हृदयभेदक प्रश्न करतो, "आई माणसें विकणे म्हणजे काय ग?" आंबे विकतात, गाई म्हशी विकतात, जडजवाहिर विकतात, हे रोहिदासाला माहित आहे. पण माणसेंहि विकतात, माणसाचाही बाजार भरतो, हें त्या निष्पाप बालकाला काय माहित?

माणसाचा बाजार

माणसांचा बाजार भरला म्हणजे विक्रीला योग्य तो माल तयार केला जातो. पुरुष आपल्या मालकाला हवें असतील तसें परिश्रम करायला शिकतो. आणि स्त्री पुरुषाला आवडेल तसे शरीर नटवितें, ईश्वराने दिलेल्या अवयवाना छिद्रं पाडून शरीराच्या सौंदर्यात भर घालतें. ज्याला सौंदर्य पहायची दृष्टि असेल त्याला माणसाचें नुसतें शरीर सुंदर दिसेल. एकाद्याचें शरीर किंवा एकाद्याचे श्रम विकत घ्यावे ही गोष्टच त्याला खपणार नाही. सुवर्णयुगापेक्षाहि मानव्याचे युग श्रेष्ठ आहे. सत्तेच्या युगापेक्षा सत्ययुग अधिक मंगलकारक आहे सत्ययुगात माणसाची सत्ता चालणार नाही, माणूस माणसाला विकला जाणार नाही. त्याला कुणी वर्गहीन समाज म्हणोत, आम्ही त्याला मानवाचें स्वराज्य म्हणतो. असें मानव्याचें युग आणायला शस्त्रवाद, यंत्रवाद व प्रभुत्ववाद या तिन्ही वादांचा नायनाट झाला पाहिजे. याचा अर्थ असा नाही की, यंत्र किंवा उपकरणें मुळींच नकोत. त्याचा उपयोग असा झाला पाहिजे की, त्याच्या योगाने मानवाच्या सर्व नैसर्गिक शक्तींचा व्यवस्थित विकास होईल, इतकेंच म्हणायचें आहे.

तारुण्याचे 'त' कार

अशा मानवतेच्या युगाच्या निर्मितीसाठीं तुमच्या अगीं तारुण्य-सुलभ व तारुण्योचित गुण आणले पाहिजेत. ते गुण म्हणजे तेजस्विता, तपस्विता व तत्परता. हे तारुण्याचे तीन 'त' कार म्हणतां येतील.

तेजस्विता म्हणजे वीरवृत्ति. वीरवृत्ति म्हणजे प्रतिकारनिष्ठा; प्रतिकाराचें व्रत घेण्याची वृत्ति. वीरवृत्ति म्हणजे माणसाची माणसाशीं लढण्याची वृत्ति नव्हे, प्रतिकार म्हणजे टक्कर किंवा सांठमारी नव्हे. आम्हाला जगांतून अज्ञान, अन्याय, दारिद्र्य हीं नाहीशीं करायचीं आहेत. आम्ही अज्ञानाचा प्रतिकार करू, अन्यायाला विरोध करूं, दुःखाशीं झुंज देऊं हीच तेजस्विता. अज्ञान, अन्याय व दुःख यांचा नाश करण्याकरितां माणसांचाच नाश करणें म्हणजे समाजाच्या मुळावरच घाव घालणे होय.

जगांत सगळीकडे संपन्नता व समृद्धीचे साम्राज्य झालें, पण सुबत्तेचा गुण्यागोविंदाने फायदा घेणारी माणसेंच नसलीं तर? त्या सगळ्या संपत्तीची यादवीमुळे राखरांगोळी होईल. म्हणून तेजस्विता किंवा वीरवृत्ति म्हणजे माणसाचें रक्षण करून त्याला जडलेल्या व्याधींचा प्रतिकार करण्याची वृत्ति . हेंच तेज.

तपावांचून तेज उत्पन्न होणें शक्य नाही. तप हे दोन प्रकारचें असतें. एक, कष्ट सहन करण्याचा सराव करणे आणि त्याकरतां मुद्दाम संकटात जीव घालणे या धाडसी वृत्तीला तपाचरण म्हणतात. यात कष्ट सहन करण्याचा अभ्यास करावयाचा असतो. तपाचा दुसरा प्रकार म्हणजे तितिक्षा. तितिक्षा म्हणजे येऊन पडलेल्या हालअपेष्टा सोसण्याची तयारी. तपाच्या अभ्यासाने ही शक्ति अंगीं येतें. अशा दुहेरी तपानें प्रतिकारनिष्ठा जागृत होते.

तेज व तप यांच्या जोडीला तत्परताहि हवी. तत्परता म्हणजे पत्करलेल्या कार्याशीं तदाकार होण्याची वृत्ति. घेतलेल्या कामात गढून जाण्याची आणि त्यासाठीं इतर कामें बाजूला सारून नेहमी 'तयार' असण्याची संवय असली पाहिजे. कुठलीहि सबब किंवा अडचण अंगीकृत कार्याच्या आड येतां कामा नये. ज्यांची वृत्ति कार्याशीं तद्रुप झालेली आहे, त्याना स्वतःचा संसार सुचत नाही, विषयसुखाची चाड वाटत नाही. जुन्या मराठ्याबद्दल असें म्हणतात की, तरवार हीच त्यांची अर्धांगी असे. ज्यानें प्रतिकाराचें व्रत घेतलें आहे त्याच्या निष्ठेचे हें स्वरूप आहे. ही निष्ठा तुम्हाला प्रत्येक क्रांतिवीराच्या चारित्र्यांत आढळेल.

माणुसकीचें गौरीशंकर

या गुणाचा विकास करण्याचें शिक्षण जेव्हां तुमच्या शिबिरांतून देण्यात येईल, तेव्हा आपलें सामाजिक जीवन धन्य होईल. सगळ्या दुनियेचा संसार हा त्या दिवशीं सोन्याचा होईल. एकमेकांना सुखी पाहण्यांत माणसाला धन्यता वाटेल. आपल्या सुखात दुसऱ्याला वाटेकरी केल्याशिवाय माणसाला चैन पडणार नाही. आजहि आपण एखादे सुंदर दृश्य

पाहिलें किंवा स्वादिष्ट फळ खाल्लें, तर त्या आनदांत आपल्या प्रेमाच्या माणसाला सामील केल्याखेरीज आपल्याला चैन पडत नाही. सुखांत दुसऱ्याला वाटेकरी केल्याने सुख वाढते, ही व्यापक जाणीव ज्याला आहे तो माणूस. जो एकटा भोगतो तो चोर. गीता म्हणते, जो स्वतःकरता स्वयंपाक करतो तो पाप खातो. आपल्याला जगाचें सैनिकीकरण करावयाचे नाही. समाजाला एका विशाल सैन्याचें स्वरूप द्यावयाचें नसून संयुक्त विश्वकुटुंबाचे स्वरूप द्यायचे आहे. ते कुटुंब स्वयशासित राहील. त्यात कुणी अधिकारी नसतील, कुठलेहि कायदे नसतील. आईने पहाटे उठून स्वयंपाक करावा, नाहीतर तिला शिक्षा होईल, असा काय कुणी कायदा करून ठेवला आहे? घरातील माणसानी जेवणाकरिता एकमेकांची वाट पहावी असे काही कुठे लिहून ठेवलें आहे? पण त्याना एकमेकाबरोबर जेवल्याखेरीज अन्नच गोड लागत नाही. ही कौटुंबिक वृत्ति ज्या दिवशीं सर्वत्र होईल, त्या दिवशी राजसस्था आपोआप विरून जाईल. माणसे आपापली कामे आनदाने व शिस्तीने करतील. जेव्हा आपण सारे जग असे सयुक्त कुटुंब करूं शकू, त्या दिवशीं आपण सास्कृतिक उन्नतीचे गौरीशकर गाठले असे म्हणता येईल. त्या दिवशी क्राति सफल होईल. माणुसकीचे हे गौरीशकर आपल्याला गाठावयाचे आहे. आपल्याला मानव्याचा संसार थाटावयाचा आहे. आपल्याला देवहि व्हायचे नाही आणि हैवानहि बनायचें नाही. माणूसच बनावयाचे आहे. हेच आपल्या क्रातीचे उद्दिष्ट आहे. माणूस बनण्याची शक्ति व बुद्धि ईश्वर आपल्याला देवो.

कार्यकर्ता शिबिर, मु. छिंदवाडा (मध्यप्रांत) येथील समारोपाचे भाषण.

विधायक विचारशीलता

[१] बुद्धिमत्ता आणि बुद्धिनिष्ठा

आज आमच्या देशात विचारशीलतेची उणीव आहे. बुद्धिवान् लोकांची उणीव मात्र नाही. तथापि बुद्धिमान लोकांनी विचार करायचे सोडून दिले आहे. निदान विधायक विचारांना तरी त्यांच्या बुद्धिकडून रजा मिळाली आहे. त्यामुळे आज जे बुद्धिमान् आणि विद्यासपन्न आहेत ते विचारवान नाहीत. बुद्धिमान आणि शिकल्या-सवरल्या लोकांचा एक स्वतंत्र वर्ग निर्माण झाला आहे. त्यांची सर्व विद्या पुस्तकांत बंद आहे. जुन्या काळी ब्राह्मण वर्ग विद्यासंपन्न होता. पण त्यांच्या ठिकाणी देखील विधायक प्रतिभेचा अभावच होता. ते सर्व ग्रंथजीवि बनले होते. विचारविमुक्त पांडित्य त्यांच्या ठिकाणी होतें. शास्त्रीय ग्रंथांचा अर्थ लावता लावताच त्यांची बुद्धि कामास येत होती. नवीन विचार समाजामध्ये प्रवर्तित करण्याचे काम जणू आपले नव्हे अशीच त्यांची समजूत होती. त्यामुळे ते मीमांसक बनले. शास्त्री मात्र होऊ शकले नाहीं. शास्त्रार्थातच त्यांनी कृतकृत्यता मानली.

आज जी स्थिति वकील आणि न्यायाधिशाच्या कामाची आहे, तीच त्या काळच्या बुद्धिमान वर्गाची होती. वकील व न्यायधीश हे फक्त कायद्याचा अर्थ लावतात. नवा कायदा करणें त्यांचे काम नव्हे. १९२२ सालीं गांधीजींचा खटला ज्या न्यायाधिशासमोर निघाला होता, त्याने स्वतःची स्थिति अगदी स्पष्ट शब्दांत मांडली होती. तो म्हणाला, " गांधीजी, आपण अत्यंत महान् आहात, सदाचारी व नीतिमान् पुरुष आहांत, तथापि न्यायाधीश या नात्याने आपल्या नैतिक महानतेशीं मला कांही एक कर्तव्य नाही. कायदा काय सांगतो व तो आपल्या बाबतींत कितपत लागूं होतो, हे पाहणें एवढेंच माझें काम आहे. "

धर्मशास्त्र्यांची स्थिति हीच आहे. नव्या सामाजिक मूल्यांचा आविष्कार आणि त्यांचें प्रवर्तन करण्याची शक्ति ते गमावून बसले आहेत. शास्त्री आणि राज्यकर्ते हे नेहमी समाजाच्या प्रचलित मर्यादांचें रक्षण करण्याचा प्रयत्न करतात. नव्या मर्यादा कायम करणे त्यांच्या शक्तीच्या बाहेर आहे. प्रत्यक्ष रामाचेंच उदाहरण घ्या. तो तर युगप्रवर्तक राजा होता. परंतु त्यालाहि बहुतांशी आपल्या काळाच्या मर्यादांचें रक्षण करावें लागलें. त्याच्या वेळीं कोण्या एका शूद्राने वर्णधर्माची मर्यादा तोडली, तेव्हा मर्यादा—रक्षणासाठी त्याने त्या शूद्राचा शीरच्छेद केला. विद्यमान मर्यादाचे रक्षण करणें हे राजसत्तेला आपलें कर्तव्य वाटते. मग त्या राजसत्तेचा अधिष्ठाता प्रत्यक्ष प्रभू राम कां असेना !

[२] बुध्दिनिष्ठ वर्ग

बुध्दिनिष्ठ वर्गाचे कार्य मात्र यापेक्षा भिन्न आहे. त्याने स्थितिस्थापक आणि गतानुगतिक होण्याचें ठरविल्यास गंगेचें पावनत्वच गेल्यासारखे होईल. जुन्या मर्यादा तोडून त्याच्या ऐवजी कालानुरूप नव्या मर्यादा कायम करणे हा बुध्दिनिष्ठ वर्गाचा अधिकार आहे. ते त्याचे पवित्र कर्तव्य आहे. समाजाची सांस्कृतिक भूमिका उन्नत होण्याचा तोच एक मार्ग आहे. यातूनच क्रांतीचा उदय होतो. सामाजिक परिस्थितीचा वस्तुनिष्ठ विचार करून बुध्दिनिष्ठ वर्गाने नवी मूल्ये शोधली पाहिजेत आणि समाजापुढे ठेवलीं पाहिजेत. या महान कार्याचा सहभाग तुम्हीं म्हणजे प्रौढ विद्यार्थी उचलूं शकता.

[३] अहंनिष्ठा, आत्मनिष्ठा, समाजनिष्ठा

विचारशील होण्यासाठी जगापासून दूर जाण्याची गरज नाही. आत्मनिष्ठ किंवा एकांतसेवी बनण्याचेंहि कारण नाही. माणसाने सामाजिक परिस्थितीकडे डोळेझांक केली, तर तो हृदयहीन होईल किंवा विरक्त होईल. रोम शहर जेव्हा जळत होतें तेव्हा नीरो आपली सारंगी वाजविण्यांत मग्न

होता. त्याचें मन दगडाचे बनून गेलें होते. जनकपुरी जळायला लागली तेव्हा विदेही जनकाला त्याचे मुळीच दुःख झालें नाही. कारण ती त्याची वैराग्य वृत्ति होती. ही आत्मनिष्ठा आणि एकांतसेवन आज आमच्या कांही कामाचे नाही. तुम्हांला लोकांत राहूनच सेवा करायला हवी. तुमचें हृदय संवेदनाशील आणि संस्कारक्षम व्हायला हवें. समाजात जे फेरबदल होतात त्याची प्रतिक्रिया तुमच्यावर व्हायला हवी. सामाजिक घटनाचा परिणाम जर तुमच्यांवर झाला नाही तर तें मुडदाड बनेल. मनावर जेव्हा अनुकूल वा प्रतिकूल परिणाम होतो तेव्हाच बुद्धिला चालना मिळते. कित्येक लोक रोज रोज सिनेमा पाहायला जातात, त्यांच्या भावना त्यामुळे मुडदाड बनतात. सिनेमांतलि चित्राचा त्यांच्या मनावर काहीच परिणाम होत नाही. ते वेदनाहीन बनून जातें. आपल्या मनाला आल्हाद होत आहे असा त्याना भ्रम होतो. पण ती निव्वळ आत्मवंचना असते. मनाला कसलीहि लागणी न लागता भावरुप मनोरंजन होईल तरी कसे? आपण ताजमहाल पाहून त्याच्या अनुपम सौंदर्य सौष्ठावाने प्रभावित होऊन गद्‌गद् होतो; परंतु तेच तेथे राहणारे पाहारेदारं अहर्निश ताजमहाल पाहातात्त, पण त्याच्या मनावर त्याचा काहीच परिणाम होत नाही. त्यांना तर ताजमहालापेक्षा चिरमिरीची पावली अधिक महत्वाची वाटते.

[४] बुद्धिनिष्ठ आणि हृदयवान् बना.

तात्पर्य, तुम्हाला बुद्धिनिष्ठ झालें पाहिजे आणि हृदयवान देखील! आज बुद्धिमान् दोन प्रकारचे आढळून येतात. एक पुराण—कुराणवाले आणि दुसरे मार्क्स—लेनिनवाले. दोघांचीहि प्रतिभा ग्रंथजीवि आहे. ग्रंथाचाच आधार देत देत ते नवीन विचारांचें आणि योजनांचें प्रतिपादन करतात. या महान् ग्रंथाचें मूल्य आपल्याला कमी करावयाचे नाही. आम्हांला प्रेरणा व स्फूर्ति त्यांच्यापासूनच मिळते. एका अर्थाने जगांतील सर्वच क्रांत्या ग्रंथोद्‌भूत 'Book revolutions' आहेत. मार्क्सवादाचे सर्वच अनुयायी अशा प्रकारचे आहेत असें मला म्हणावयाचें नाही. मार्क्स

म्हणणं एवढेच की, आम्ही निव्वळ ग्रंथबाज किंवा लकीरीचे फकीर बनता कामा नये. नवनिर्मितीची आणि नवनवीन आविष्काराची अकुंठित शक्ति आमच्या प्रतिभेत असली पाहिजे. या देशाच्या विशिष्ट परिस्थितीचें प्रतिबिंब आपल्या विचारधारेंत उठले पाहिजे. आमच्या हृदयावर आणि मनावर दैनंदिन घटनांची प्रतिक्रिया झाली पाहिजे. ती प्रतिक्रिया आमच्या भावनेला व बुद्धिमतेला अनुरूप अशीच होणार! म्हणून त्यासाठी आमच्या भावना सुसंस्कृत आणि बुद्धि वैज्ञानिक परिष्कृत असली पाहिजे.

तथापि आज हें होत नाही!

[२] विज्ञानाचा पराजय

आजचा जमाना विज्ञानाचा आहे असे लोक समजतात, बुद्धिमानाचा आहे असें मानतात, यावर मी अेवढेच सांगू अिच्छितो की, जमाना विज्ञानाचा तर आहे, पण त्याच्या पराभवाचा! त्या विज्ञानाच्या असफलतेचा आहे. विज्ञानामध्ये आज मानवतेचा विकास करण्याची शक्ति राहिलेली नाही विज्ञानाला काही काळ रजा द्या—

A moratorium on science अशी यूरोपची ओरड आहे, ही मोठी भयानक गोष्ट आहे. म्हणूनच विज्ञानाचा पराभव झाला आहे तें हताश झालें आहे. युग आहे विज्ञानाच्या विचक्याचें, frustration of science चें! विज्ञान आम्हांला सोडावयाचें नाही. तसें करून माणसाचें निभावयाचे नाही. तथापि जी गोष्ट प्राचीन काळीं धर्माच्या बाबतींत घडली, तीच आज विज्ञानाच्या बाबतींत घडत आहे. नीतीची साथ धर्माने सोडली आणि त्याची परिणति निर्जीव अवडंबर आणि निव्वळ तात्विकता यात झाली. रविवार, शुक्रवार, अेकादशी अित्यादि दिवशींच फक्त धर्माचें स्मरण केले जाते. बाकीच्या दिवशी त्याला रजा देण्यांत येतें. विज्ञानाचेंहि आज फक्त युद्धाकरितां काम पडतें आणि अितर सर्व व्यवहारांत त्याला फांटा देण्यात येतो.

[६] आपल्या देशाची गोष्ट

आज मी तुमच्यासमोर आपल्या देशासंबधीच बोलण्यासाठी आलों. म्हणजे मी या देशाच्या चारहि बाजूंना चीनची भिंत उभी करीत आहे असें नव्हे. माझा आशय एवढाच की, या देशाचे कांही खास प्रश्न आहेत आणि ते सोडविण्याची जबाबदारी आपली आहे. हे प्रश्न सोडविण्यासाठी विज्ञानाची मदत आम्हाला घ्यावी लागेल, पण ही मदत घेण्यात वैज्ञानिक दृष्टि असली पाहिजे.

[७] विज्ञानाचें कार्य

आमचे जीवन आनंदमय आणि रुचकर बनविणे हे विज्ञानाचें कार्य आहे. जीवन सुलभ आणि सोपे करून दिले म्हणजे ते नेहमी सुखमयच होते असें नाही. ज्याचे दांत पडले आहेत त्याला विडा काढून देण्यांत आम्हीं मदत करूं, पण ज्याला दांत आहेत त्याची विडा चावण्याची यातायात वांचविणे हे विज्ञानाचें कार्य नव्हे. विज्ञान असें करील तर जीवनाला तें साधक होण्याऐवजी तें बाधकच होईल. चालणे, पाहणे, खाणे, पिणे इत्यादि शरीराच्या सहज क्रिया विज्ञानाच्या प्रभावाने उपकरण नी व्हावयाला लागल्या तर जीवनच निःशेष होऊन जाईल. विज्ञानाने आमची चालण्याची शक्ति कायम ठेवून ती वाढविली पाहिजे. डोळ्याची शक्ति कायम ठेवून ती वाढविली पाहिजे. तुम्ही डॉक्टरी विद्या शिकत आहात तुमच्या विद्येने शरीर—बल वाढविण्याऐवजी तें जर कमीच होत असेल तर ती विद्या काय कामाची? असल्या विद्येचें कौतुक कोण करणार? विज्ञानाने आमच्या सर्व शक्ति कायम ठेवून त्या वाढवावयाला पाहिजेत. माणसांना मिळून मिसळून गोडीगुलाबीने राहण्याची कला विज्ञानाने शिकविली पाहिजे तथापि आज याच्या उलट प्रकार होत आहे. जीवनाची व मानवतेची मूल्यें आज नष्ट झालीं आहेत. त्याची प्रतिष्ठा पण धर्माच्या योगाने अशक्य सिद्ध झाली आहे. जो धर्म मानवतेची नैतिक मूल्यें कायम

ऱावयास असमर्थ ठरतो तो माणसांना भ्रमांत टाकतो. त्यांचा बुद्धिनाश ऱरतो. असला धर्म खरोखरच अफूच्या गोळीसारखा आहे. समाजाचें संजी- ान त्याच्याने होणार नाही. विज्ञानाचीहि गत तीच आहे. मानवतेच्या किंवा ैतिकतेच्या अधिष्ठानाच्या अभावी हें विज्ञान माणसाला हैवान बनविल्या- ्शिवाय राहणार नाही.

[८] तरुणांकडून आशा

या मूल्याची प्राणप्रतिष्ठा करणे हें तरुणाचे काम आहे. मला या ठेकाणी रोमारोलाच्या एका सुंदर वाक्याची आठवण येते. ते म्हणतात, 'you are the hope of the world, the seed of the uture classless society of all hamanity— a society without exploitation of man by man, without fron- iers between the states, without hatred between 'aces and people "

(तुम्ही म्हणजे जगाची आशा. ज्या समाजात आपल्या स्वार्थासाठी ाणूस माणसाचे शोषण करणार नाही, ज्यांत राज्या राज्यांच्या सीमा ठरणार नाहीत, ज्यांत राष्ट्र व जाति यांच्यांत द्वेष राहणार नाही अशा अखिल मानवतेचे, वर्गहीन समाजाचे बीजारोपण तुमच्या हातून व्हावयाचें आहे.)

हा आमचा आदर्श आहे. आमच्या आदर्शाला अनुरुप असेंच आमचे उपाय व आमची साधने राहतील म्हणूनच सर्वारंभी मी आपल्या उद्देशाचा म्हणजे आपल्या आदर्शाचा किंवा ध्येयाचा उल्लेख केला.

[९] शुष्क बुद्धिवाद

या आदर्शाच्या सिद्धीसाठीं कोणते गुण अंगीं बाणले पाहिजेत हे ाहावयाचें. सर्व प्रथम बुद्धिनिष्ठेची आवश्यकता आहे. ही कोरडी मात्र नको ! शुष्क बुद्धिनिष्ठा, निर्जीव, रूक्ष निष्ठुर होऊ शकेल. जीवन स्मशान- वत् किंवा वाळवंटासारखेहि बनूं शकेल. शुष्क बुद्धिनिष्ठा कधी कधी

माणसाला कोरड्या तर्कांच्या फेऱ्यात अडकवून त्याच्या विचाराना अप्रतिष्ठित आणि निरुपयोगीहि करुन टाकते. काही भावना अशा आहेत की, ज्यांना आम्ही मानवतेसाठी प्राथमिक मूलभूत म्हणून मानले आहे. विज्ञान आणि बुद्धि यांच्या तर्कावर त्या सिद्ध होऊ शकत नाही. पुरुषाने आपल्या मातेबरोबर यौन संबंध का ठेऊं नये ? भौतिक विज्ञानाजवळ याचे काय उत्तर आहे. सुप्रजा-जननाच्या बाबतीत शास्त्र स्थिर असे नाही. काही म्हणतात, In and in breeding (प्रजनन आतल्या आत असावे, काही म्हणतात Out and out breeding ते बाहेर-बाहेर असावे) ही दोन्ही टोके आत्यांतिक आहे. सख्ख्या बहीण-भावडाची लग्ने का होऊ नयेत या प्रश्नाचे तार्किक किंवा वैज्ञानिक उत्तर अजून सापडले नाही. तसेच एका माणसाने दुसऱ्याला कां खाऊ नये ? याचेही उत्तर निव्वळ तर्कांच्या किंवा विज्ञानाच्या आधरे देतां येत नाही. सामाजिकतेच्या आधाराने मात्र या प्रश्नाचें ऊत्तर देतां येईल. पण समाजविज्ञानाला आधरभूत असलेली सामाजिकता भावनात्मक देखील आहे. म्हणून मला असे म्हणावयाचे आहे की, तुम्ही बुद्धिनिष्ठ बनावे, तुमची बुद्धि कुशाग्र असावी आणि त्यासोबत तुमचें हृदयहि भावनासंपन्न असावे.

[१०] आत्मीयतेची व अहंमतेची भावना

माणसामाणसात आत्मीयता निर्माण करायला, त्याच्या सुखदुःखात सहभागी बनायला भावना शिकवीत असते. एका इंग्रज लेखकाने म्हटले आहे, " While there is a lower class, I am in it While there is a criminal element I am of it, and while there is a soul in prison, I am not free "

(समाजतात जोंवर दलितवर्ग आहे, तोंवर मी त्यातला आहे; अपराधी आहेत तोंवर मी त्यांच्यांतला आहे; आणि जोंवर अेक जरी माणूस बंधनांनी जखडला आहे तोंवर मी देखील स्वतंत्र नाही.)

हा मानवतेचा व्यथित आवाज आहे. दलितां बद्दल, अपराध्यां बद्दल गुलामगिरीबद्दल आपलेपणाच्या अनुभूतीचें,साधुतेचें हे अनन्य लक्षण होय. " मोसम कौन कुटिलखल कामी," असें ओरडून सांगणारा आत्मा साधूचा होता. क्रांतिनिष्ठ तरुणाच्या भूमिकेत हा साधुतेचा सुगंधहि असला पाहिजे कुणाबद्दलहि त्याच्या मनात तिरस्कार, तिटकारा असतां कामा नये. कारण ही आढ्यतेची भावना, अस्पृश्यतेला कारणभूत होते. ही अस्पृश्यभावना आपल्याला आपल्या भावाच्या दुबळेपणाचा, अज्ञानाचा फायदा घ्यायला लावते, अहंनिष्ठ बुद्धिवादातून प्रभुत्वाची भावना उत्पन्न होते तर विनयाच्या आत्मीयतेतून विश्वकुटुंबनिष्ठेचा उदय होतो.

[११] मंदिर आणि बाजार

आमच्या आजच्या सामाजिक जीवनात दोन गोष्टीचा प्रभाव दिसून येतो. एक मंदिर आणि दुसरें बाजार. मनुष्याच्या दैनंदिन व्यवसायाशीं अथवा एक दुसऱ्याशी होणाऱ्या वर्तनाशी मंदिराचा मुळींसुद्धा संबंध राहिलेला नाही. त्यात बाजाराचाच प्रभाव दिसून येतो. या वृत्तींत माणसाची एकच दृष्टि असते आणि ती म्हणजे पोटाची! त्याच्या शरीराच्या सर्व अवययांत पोटच प्रधान असते. इतर सर्व अवयव गौण, पोटाचे दास असे असतात. आपली नीति सांगणारा इसम हा अत्यंत चतुर तत्वज्ञ होता. लोक-चरित्राचा आणि लोक-जीवनाचा तो ज्ञाता होता. त्याचे निवेदनचातुर्य अलौकिक होते. जीवनाचें सिद्धांत आणि व्यवहारांतील नैतिक तत्वें मोठ्या चतुराईने सुबोध, सुंदर भाषेत, छोट्या छोट्या कहाण्यांच्या रुपाने त्याने सांगून ठेवलीं आहेत. त्याची शैलीच अपूर्व ! त्याने पोटावर लिहिलेली गोष्ट प्रसिद्धच आहे. पोट शरीराचा अेक महत्वपूर्ण अवयव आहे. माणसाचा आहार व पचनक्रिया चांगली असली म्हणजे शरीराचे व्यापार चागले चालतात .मनुष्य खाल्यावाचून जगू शकत नाही. पण बहुधा असें होतें, की मनुष्य खाण्यासाठी म्हणूनच जगू लागतो. त्याचें पोट हें त्याच्या व्यवहाराचे केंद्र बनते. त्याची इतर सर्व इंद्रिये पोटाच्या उपशाखा म्हणून जगतात आज पोटाचीच प्रतिष्ठा आहे. मामूल पोटपूजक

बनलेला आहे. भांडवलशाहीचा हा अनिवार्य परिणाम आहे. एका टोकाला नफेबाजी तर दुसऱ्या टोकाला लाचारी आणि कंगाली! उदर दर्शनाच्या म्हणजे पोट-वादाच्या ह्या दोन बाजू आहेत.

[१२] एकांगी विशेषज्ञता

ही एकांगी वृत्ति विज्ञानाच्या क्षेत्रातहि दिसून येते. या क्षेत्रातील 'specialization' विशिष्टिकरण म्हणतात. उदर परायणते मुळे मनुष्याने विज्ञाना लाहि पोटाचे दास बनविले. जास्तीत जास्त कमाईच्या दृष्टीनेच त्याने उद्योग व कलेत प्राविण्य मिळविले. प्रत्येक मनुष्य आपल्या विशिष्ट उद्योगात. परिणामत: माणसाच्या जीवनात कोणत्याहि प्रकारचा अनुबंध राहिला नाही. समग्र अगर सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टाची कुणाला पर्वाच राहिली नाही. या वस्तुस्थितीचे वर्णन प्रो. सी. ई. एन् जोड याने मोठ्या मजेदार शब्दात केले आहे.

'The greek ideal of the fully developed human being with his sound mind and, his sound body, has given place to the bruiser all fist, the film star all face and legs and the athlete all legs, or to the bespectacled scholar incapable alike of knocking in a nail, or digging in the garden.'

मुष्टियुद्ध प्रवीण मल्लाचे जीवन मुष्टीच आहे. कारण मुष्टियुद्धांत कमाल करुन दाखविणें एवढेच त्याचे उपजीविकेचे साधन आहे. मुष्टियुद्धास प्रारंभ कसा झाला कुणास ठाऊक, पण आज मात्र तें मनोरंजनाचें आणि उपजीविकेचें साधन होऊन बसले आहे. अनेक-वर्गीय समाजांत धनिक वर्गासाठी जें साधन मनोरंजनाचें असतें तेच दुसऱ्या त्याच समाजांतील वर्गाकरितां उदरानिर्वाहाचे साधन होतें. जें एकाचें मनोरंजन तो दुसऱ्याचा धंदा! ज्याना आपल्या गरजेपेक्षा ज्यास्त मिळतें त्यांच्याकरिता मुष्टियुद्ध किंवा मल्लयुद्ध रंजनाचें साधन होते. काशींत असेच घडतें तेथील गंगापुत्रांना आतां-आतापर्यंत विनासायास पुष्कळ मिष्टान्न मिळत असे. तें पचावितां यावें

म्हणून व्यायाम हवाच ! मग त्यात शौक आलाच ! शरद्-पौर्णिमेच्या दिवशी गंगेच्या घाटावर मुष्टियुद्ध होऊं लागले. दोन टोळ्या आपआपसांत हा खेळ खेळूं लागल्या. सामना मोठा अद्भूत् व्हावयाचा ! पुढे कालांतराने मुष्टियुद्ध हा काही लोकांचा धंदाच झाला. हीच दशा पहेलवान व खेळाडू याची झाली. पळण्याच्या कलेत नैपुण्य मिळवूं इच्छिणाऱ्याकरिता एका पाया खेरीज इतर सर्व अवयव गौण बनले. नाटक हें प्रेक्षकाकरिता जरी मनोरंजनाचें साधन असले तरी नटनटींकरिता मात्र तें उपजीविकेचे साधन आहे. त्यासाठी सुंदर रुप व सुंदर पाय यावरच नटनटींचा भर ! तात्पर्य, मुष्टिमल्ल मुठीपुरताच राहिला म्हणजे तो मूठच झाला. नटनटी म्हणजे रूप व पाय. पहेलवान म्हणजे शक्ति; आणि आजचा सुशिक्षित म्हणजे चष्मा धारण करणारा बाबू, त्यांच्यात जमीन खणण्याची किंवा खिळा ठोकण्याचीहि शक्ति व कौशल्य राहिले नाही. या प्रकारे उदयपरायणतेने विज्ञानाला जीविकेचा दास बनाविले. आणि मग त्यातूनच विशेषज्ञतेच्या कल्पनेचा उदय झाला.

[१३] अनुबंधाचा अभाव

याचा परिणाम असा झाला की, माणसाच्या ठिकाणीं असलेल्यां विशिष्ट विद्येचा किंवा कलेचा सामाजिक जीवनाशीं कोणत्याहि प्रकारे अनुबंध राहिला नाही. व्यक्तिगत जीवनातील निरनिराळ्या कामामध्ये देखील परस्पर संबंध राहिला नाही. जीवनातील सर्व क्रियाचे व्यापार स्वतंत्रपणे होऊं लागले. एकाग्रतेच्या सूत्रें खऱ्या अर्थानें एकाग्रतेचीं न राहाता एकांगितेचीं सूत्रें बनलीं. 'Work while you work, play While you play,' (काम करताना कामच करा; आणि खेळताना फक्त खेळाच म्हणजे काम कराल तेव्हा खेळूं नका आणि खेळाल तेव्हा काम करु नका, या प्रकारे खेळ व काम हे दोन परस्पर विरोधी व्यापार बनले. त्यांत कोणत्याहि प्रकारची एकता (Unity) अथवा समग्रता (Integrity) अथवा संवादित्व (Harmony) राहिले नाही.

[१४] रशियाचा प्रयोग

मनुष्याचे आर्थिक जीवन आणि त्याचें सामाजिक जीवन व अवाक्‌दान्या यात परस्पर मेळ घालण्याचा प्रयत्न आधुनिक काळांत कार्लमार्क्सने सर्वप्रथम केला. त्याच्या पूर्वीच्या आर्थिक जीवनात सर्वत्र अराजकता व अव्यवस्था माजली होती. आज रशियात polytechnization म्हणजे सर्वांगीण वैज्ञानिकतेचा उपक्रम सुरूं झाला आहे. त्याचा उद्देश आर्थिक जीवनात अनुबंध व समग्रतेची तत्वें दाखिल करणे हा आहे. आमच्या आर्थिक प्रवृत्तींत सामाजिक हेतु व सामाजिक प्रेरणा राहून सामाजिक आवश्यकतेशी तिचा संबंध असला की आम्हाला संतोष होईल असे नाही. आमच्या भिन्न भिन्न प्रवृत्तींत परस्पर अनुबंध व समग्रतेचा भाव राहणे आवश्यक आहे. रशियात जे शिक्षण दिले जाते, त्यांत प्रत्येक विद्या व कला समग्र जीवनाचा एक भाग आहे 'As part of a whole' ही दृष्टि ठेवली जाते.

[१५] वर्गनिष्ठ नीति

रशियाचा प्रयोग आमच्याकरितां मार्गदर्शक होऊं शकतो, परंतु त्याचे संपूर्ण अनुकरण मात्र होऊं शकत नाही. या देशात आपण संक्रमणावस्थेत आहोंत. आमची आर्थिक व नैतिक मूल्यें अजून वर्गनिष्ठच आहेत. भिन्न भिन्न वर्गांकरितां म्हणूनच सदाचाराच्या कसोट्याही वेगवेगळ्या आहेत. काही उदाहरणें देऊन माझें म्हणणें स्पष्ट करता येईल.

[१६] एक दोन उदाहरणें

काही दिवसापूर्वी वर्धा तालुका कॉंग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष एक व्यापारी होते. एक वकील त्यांच्या विरूद्ध तक्रार घेउन आले. त्यांची तक्रार अशी होती की, " सध्याचे अध्यक्ष दुकानदारींत खोटेपणा व लबाडी करतात. तेव्हा अशा माणसाने कॉंग्रेसचे अध्यक्ष राहणे योग्य नाही. एखाद्या शिकल्या सवरल्या माणसाला अध्यक्ष केल्यास कॉंग्रेसची सचाई व दानत वाढल. "

मी त्यांना म्हटलें, "ते दुकानदारींत जर लबाडी करतात तर तुमच्या वकीलींत काय कमी लबाडी असते! तुम्ही कित्येक खोट्या मुकद्दम्याची वकीली करतां तें?"

वकीलसाहेब म्हणाले, 'अहो, त्याला काय हरकत आहे! ही आमची Professional morality (व्यवसायिक नीतिमत्ता) आहे. आमच्या धंद्यात ही शिष्टसंमत आहे. आम्ही खोटा मुकदमा जरी घेतला तरी आमच्या पक्षकाराबरोबर कसलीही दगाबाजी करीत नाही. This is our profe-ssinal honesty (ही आमची व्यावसायिक सदाचार नीति आहे.)"

मी म्हटलें आमच्या अध्यक्षांची देखील एक सौदागरनीति आहे. दुकादारींत जी नीति रुढ झाली आहे, तिचेंच अनुसरण आमचे अध्यक्षही करतात."

ज्या समाजात वर्ग असतात, त्या समाजांत नीतिच्या मर्यादाहि वेगवेगळ्या असतात. एका डॉक्टरानींहि अशीच एक तक्रार आणली होती. एकदा रात्री डॉक्टर स्टेशनांवर आगगाडींतून उतरले, रात्र अंधारी होती. अंधार मी म्हणत होता. पावसाचीहि झड होती, डॉक्टर एक टांगा ठरवूं लागले. टांगेवाला अव्वाचे सव्वा दाम म्हणूं लागला. डॉक्टर चीडून म्हणाले, "हे टांगेवाले मोठे मूर्ख व बे मुर्वतखोर असतात. दुसऱ्याच्या अडचणींचा गैरफायदा घेऊं इच्छितात.

मी त्यांना म्हणालों की, "या टांगेवाल्यांच्या जातींचे लोक तुम्हां डॉक्टरांत देखील काही कमी नाहीत. आजार जितका अधिक असेल आणि गरज जितकी जास्त असेल तितकी फी डॉक्टर जास्त मागतो. हा दुसऱ्याच्या अडचणींचा गैर फायदा नव्हे काय! पुष्कळशा लहानलहान गावांतून एखाद–दुसरी डॉक्टरीन असते. कधी कधी बाळंतीण अडली तर ऐन प्रसंगी पांच–पांचशे रूपये देखील मागते. नाइलाजाने पैसे तर दिले जातात पण गांवच्या स्त्रीया डॉक्टरीनला शिव्या शाप देत राहतात. म्हणतात, "या सटवीचें लग्न झालें नसेल! हिला प्रसुतीच्या वेदना काय ठाऊक!" सांप्रतच्या आर्थिक व्यवस्थेतील हा एक अनिवार्य असा दोष आहे. एकाचें नुकसान हाच दुसऱ्याचा फायदा! एकाचे संकट ते दुसऱ्याचें

सुयोग! वकील काय, सर्वच एक दुसऱ्याच्या अडचणीचा फायदा घेतात. यांत छोट्या मोठ्यांचा भेद नाही. प्रसंग पाहून टांगेवाला आणि व्यापारी जर अडून बसत असेल तर डॉक्टर आणि वकीलही कांही कमी करीत नाहीत!

[१७] व्यक्तिवादाचा उदय

खरी गोष्ट अशी आहे की, वर्गव्यवस्थेमुळे सगळीं नैतिक मूल्ये कनिष्ट झालीं आहेत. व्यक्ति स्वातंत्र्यवादाचा जन्म याच व्यवस्थेतून झाला. प्रत्येकाला आपल्या फायद्यासाठी आपल्या शक्तींचा उपयोग करण्याचे स्वातंत्र्य मिळालें. परिणाम असा झाला की, दरेक आप आपल्या पुरताच जगूं लागला. दुसऱ्याची दखल घेईनासा झाला 'Each one for himself and devil for the rest', असल्या प्रकारच्या व्यक्तिवादामुळे आमचीं नैतिक मूल्ये व्यक्तिनिष्ट व अहंनिष्ट झाली. स्वतः करितां वेगळी नीति आणि इतरासाठी वेगळी नीति अशी स्थिति झाली.

[१८] धर्म आणि जीवन यांत विच्छेद.

धार्मिक जीवनांवरहि याचा परिणाम झाला. 'माझें' व 'तुझें' चा सुळसुळाट माजला. माझा तो धर्म व दुसऱ्यचा तो अधर्म असा त्यांतून भेद उत्पन्न झाला व आर्थिक जीवनाशीं धर्माचा संबंध नांवापुरताच उरला. जीवनाचा समतोलपणा नष्ट व्हावयाला सुरवात झाली. मंदिरासाठी जे नियम व व्यवहार उपयुक्त मानल्या गेले ते बाजारासाठी तेवढेच टाकाऊ ठरले. ह्या दुटप्पी नैतिकतेतून पाश्चिमकडे Christianity व Churchanity हा भेद उत्पन्न झाला. Churchanity फक्त Church मध्ये बंदिस्त असते. बाहेरच्या हवेचा संपर्क तिला लागत नाही. बाहेरची हवा तिला मानवत नाही आपल्याकडे देखील सिद्धांत आणि व्यवहार म्हणजे धर्मकारण व अर्थकारण याची विसंगति समजावून सांगण्यासाठी धर्मशास्त्र्यांनी, दार्शनिकांनी दोन सत्ता कल्पिल्या. पहिली पारमार्थिक दुसरी व्यावहारिक. एकीला जे लागू ते दुसरीला नाही. परमार्थाच्या पातळीवरुन

आत्मदृष्टीने भूतमात्र आत्मवत् आहे. पण व्यवहारिक भूमिकेवरून शरीर भेदामुळे उच्च–नीच, श्रेष्ठ कनिष्ठ हा भेद आहे. परिणाम असा झाला की. जो दार्शनिक अगर साधु असेल तो व्यवहाचतुर समजला जात नाही. धन मिळविण्यासाठी ज्या प्रकारच्या व्यवहार कुशलतेची गरज आहे तिच्यामुळे कधी कधी मनुष्याच्या धार्मिक वृत्तींवर आघात होतो तथापि ही वेदना कमी व्हावी म्हणून मनुष्य आपला धर्म मशीद. मंदिर किंवा चर्च थात सुरक्षित ठेवतो. लढाईच्या मैदानांवर किंवा बाजरातील चव्हाट्यावर त्याला फटकूं देत नाही.

या प्रकारच्या शोषणाने मानवतेचा जो ऱ्हास होतो त्याकडे धर्म डोळेझांक करतो व अप्रत्यक्षपणे त्याला संमति देतो. असल्या धर्माचा मानवता प्रेरित क्रांतिकारकानी विरोध करुन, ते म्हणूं लागले की, अशा प्रकारचा हा धर्म माणसाचा संहारच करील. त्याचें म्हणणे शंभर टक्के खरें आहे.

सारांश, आज मानवाला सुखी करण्याच्या कामी धर्म व विज्ञान असफल ठरलें. समाजामधून शोषण जर कायमचें बंद करावयाचें असेल तर त्यासाठी आजच्या तरूणतरूणींनी या विषयाचा मूलगामी विचार केला पाहिजे. नुसता निषेध किंवा धिःकार करुन हें होणार नाही.

[१९] रशियाचा मोठेपणा

सांप्रदायिक टीकाकाराचें म्हणणे कांही जरी असले तरी माझी अशी समजूत आहे की आमच्या या चालू, जमान्यांत रशियानेंच फक्त मंदीर व बाजार, धर्म व अर्थ सिद्धांत व व्यवहार यात आविरोध स्थापन करण्याचा सर्वप्रथम कला. रशिया विषयी या मुळेच माझ्या मनांत मोठा आदरभाव आहे, विज्ञानाचा असफळतेंतून वर उठण्याचा प्रयत्न रशिया अत्यंत तन्मयतेने व मनापासून करीत आहे. मंदिरांत बंद करुन ठेवलल्या निर्जीव धार्मिकते-ऐवजी सामाजिकतेचीं नवीन प्राणवान मूल्यें कायम करण्याचा रशिया प्रयत्न करीत आहे. पण त्याला अजून यश मिळालें नाही.याचें कारण उघड आहे. वातावरण जेव्हा युद्धाने दुमदुमत असते तेव्हा सबंध सामाजिक

जीवनांत युद्ध हीच प्रधान वृत्ति बनून जाते सर्व कार्य शक्ति युद्धासाठी सम्यक तयार राहण्यांतच खर्च होऊन जाते. युद्धाला अमुक एक गोष्ट किती उपयोगी आहे हें पाहून त्या गोष्टीची किंमत ठरविली जाते. आज युरोपाची गोष्ट तशीच आहे. शिवाय केवळ एका देशांत समाजवादी सिद्धांत अमलात आणणें तितकेंसे संभवनीय नसते. रशियाची स्थिति आज कांही अशी अशीच आहे,

[२०] पहिलें पाऊल टाकण्याची हिंमत

तर मग जेंावर सर्वच देश युद्धाचा त्याग करीत नाहीत तोपर्यंत युद्ध-विरोधाचा उपक्रम शक्यच नाही म्हणायाचा! आणि त्या दिशेने होणारे सर्व प्रयत्न शेवटी निरर्थकच ठरावयाचे?

पण वस्तुस्थिति तशी नाही. रशियाने जसा एका क्षेत्रात सर्वप्रथम आरंभ केला तसा कुणाला तरी निःशस्त्रीकरणाच्या दिशेने पुढाकार घ्यावा लागेल. लेनिनच्या वेळेला मार्क्सवादी म्हणत असत की, केवळ एकाच देशात समाजवादाची स्थापना होऊंच शकत नाही. परंतु आता स्टॅलीनच्या वेळी लोक असे आग्रहाने म्हणूं लागले की एका देशांत सुद्धा समाजवादाची स्थापना होऊं शकते व ती केली पाहिजे. ज्या देशातील परिस्थिति जरूर तेवढी परिपक्व होते तो देश चट्कन् समाजवादी होऊं शकतो. इतर देशात क्रांतीसाठी थांबावें लागत. क्रांति एका देशांतूनदुसऱ्या देशात नेता येत नाही असें स्टॅलीन म्हणतो तो याच अर्थाने.

[२१] देशकाल वर्तमान

उदाहरणादाखल मी रशियाचा निर्देश केला. क्रांति साठी विवेकाची गरज आहे हें समजावून घेण्यासाठी सुद्धा हें उदाहरण लागूं पडते. त्यांच्या सिद्धांताच्या विनियोगाची पद्धति देशकाल वर्तमानाप्रमाणे वेगवेगळी असते. देशादेशाची परिस्थिति सारखीच असत नाही. त्याचे प्रश्न, त्याना उपलब्ध असलेली साधने हीं देखील भिन्न भिन्न असतात. क्रांतीचे सिद्धात लागूं करण्यासाठी याहिवर्ग गोष्टींचा विचार करावा लागतो.

[२२] परशुराम-न्याय

आपल्या देशाच्या सांप्रतच्या परिस्थितीवर जों जों मी विचार करतो, तों तों माझी बेचैनी वाढत जाते. ज्याला या देशाचे स्वातंत्र्य नको आहे, सुखसमृद्धि नको आहे, असा एकहि मनुष्य सांपडणार नाहीं. हा देश, अविभाजित, अखंड एक राहावा असे सुद्धा आपल्याला वाटते. आज पूर्वीपेक्षा ही गोष्ट सोपी वाटायला हवी होती. कारण जनतेचेप्रतिनिधि हे राज्यकारभार चालवीत आहे. पण आज आपण काय पाहातो. सर्वत्र अशांति, अव्यवस्था, रामराज्याच्या सुरुवातीलाच दंडप्रयोग! आपल्या पुराणांत रामराज्यापूर्वी परशुरामाचा अवतार झाला होता. त्या काळीं युद्ध-प्रवृत्ति अत्यंत प्रबळ झाली होती. युद्धवादामुळे मानवतेची क्षति झाली होती. परशुरामाला वाटले या क्षत्रियामुळेच युद्धे होतात. त्याने पृथ्वी एकवीस वेळा निःक्षत्रिय केली. म्हणजे एकदा ती पूर्णपणे निःक्षत्रिय होऊं शकली नाहीं. जर पहिल्याच वेळी निःक्षत्रिय झाली असती तर पुनः प्रयत्नाचे कारण उरलें नसतें. या एकवीस वेळा प्रयत्न करण्याचा परिणाम असा झाला कीं, परशुरामच स्वतः युद्ध-परायण, क्षत्रिय-रुप असा झाला. क्षत्रियाच्या साधनाने त्याचा बीमोड करताना तो स्वतःच तद्रूप व तदाकार झाला आणि शस्त्र प्रयोगाने शस्त्रवादाचा अंत होऊ शकत नाहीं हा धडा आम्हाला मिळाला.

[२३] कॉंग्रेसची नीति

आज हा प्रश्न अत्यंत भीतिदायक स्वरूपात आमच्या समोर उभा आहे. कॉंग्रेसने शासनाची जबाबदारी स्वीकारली आहे. शांति, संरक्षण, सुव्यवस्था हे तिचें आद्यकर्तव्य झालें आहे. तिच्या धोरणांवर व नीतींवर टीका करुन आज देशापुढील प्रश्न सुटणार नाहींत प्रश्न असा आहे कीं, आजच्या परिस्थितीत कोणत्याहि सरकारने काय करावे? राज्य चालवावे कीं दूर व्हावे? मुस्लिम लीग आणि डिप्रेस्ड् क्लास फेडरेशन यांची जिद्द पेटलेली आहे. कॉंग्रेसला शासन अशक्य करून सोडण्याचा निर्धार केलेला आहे. कारण कॉंग्रेसने एक-दोन वर्षे सफलतेने राज्य केले तर इंग्रजी राज्याबरोबर आपलाहि शेवट होईल हे ते पुरतेपणी जाणून आहेत.

म्हणून ते इरतऱ्हेने कॉंग्रेसला गादीखालीं ओढूं इच्छितात. या उलट इंग्रजी राज्याचा नाश व्हावा असें ज्यांना वाटते, त्यांनी कॉंग्रेसला सुरळीत पणें व सफलतापूर्वक शासन करतां यावें म्हणून काळजी लागली आहे. आजच्या स्थितींत शांतता नांदावी म्हणून कॉंग्रेसचे इटाताटाचे प्रयत्न चालू आहेत. अवान्तरांत तिने हिंसे–अहिंसेचा विधिनिषेध मानला नाही.

[२४] हिंसेची प्रवृत्ति

हिंसा निष्णात नसली तर ती कार्यक्षम व सफल होत नाहीं. हें तिचें वैशिष्ट्य आहे. सफल हिंसेसाठी शीघ्रता व दृढता पाहिजे. पुढें या दृढतेचें पर्यवसान कठोरतेंत व कठोरतेचें निर्दयतेंत होत जातें. सहृदय सरकार याबाबतीत संयमपूर्वक वागूं शकतें परंतु अलिप्त मात्र कोणतेंच सरकार राहूं शकत नाही. साम्प्रतपरिस्थितींत कॉंग्रेस सरकार जे कठोर उपाय अमलांत आणीत आहे त्याबद्दल आम्हाला खेद व विषाद वाटला तरी त्यांचा विरोध करण्याचीहि शक्ति आमच्यांत नाही. एक मात्र आम्हांला पुरतेपणीं ठाऊक आहे की, कडक उपायांनी व जबरीने सरकार शांतता प्रस्थापित करूं शकलें तरीं सांप्रतचे प्रश्न मात्र सुटणार नाहीत.

[२५] क्रांतिनिष्ठ बुद्धिमत्ता

हे प्रश्न सोडविण्याचे काम क्रांतीची दीक्षा घेतलेल्या बुद्धिनिष्ठ तरुणांचें आहे. प्रश्न सोपे नाहीत. दुसऱ्या देशाच्या अनुकरणाणने ते सुटणार नाहीत. एका देशांतील परिस्थिति दुसऱ्या देशातील परिस्थितीबर हुकूम असती तर स्वतंत्र बुद्धीची, विचारशीलतेची किंवा मौलिकतेची गरज पडली नसती. आज आपल्या पुढील प्रश्न निव्वळ शांति कायम करण्याचा नसून एक राष्ट्रीयत्वाच्या विकासाचाहि आहे. सरकार शांति स्थापन करूं शकते. एक राष्ट्रीयत्वाच्या विकासासाठी ती पोषकहि ठरूं शकते. तथापि कोणतेंहि सरकार झालें तरीं तें भिन्न भिन्न लोकात सख्य वाढवून त्याना गुण्यागोविंदाने वागायला लावूं शकत नाही. सरकार सर्व प्रकारची सोय करुन देऊं शकते. त्याचें काम एक प्रकारचें निषेधात्मक आहे

विषयक नव्हे ! हीच नीति क्रांतिकारक पक्षाने अवलंबिल्यास आशेला जागाच उरत नाही. आपलें सरकार असल्यास आपण त्याला शक्य ती मदत करूं. त्याचे सामर्थ्य व कार्यक्षमता आपल्यामुळे कमी होणार नाही असें आपण करूं. परतु सद्भावना व पुरुषार्थ गाजवून समाजक्रांतीची भूमिका मात्र आपल्यालाच निर्माण करावी लागेल. शासन हातांत आल्या बरोबर आपोआप क्राति घडते असें नाही. क्रांतीची भूमिका तयार करण्या-साठी परतुत प्रश्न सोडविलें पाहिजेत. अंबेडकराईट विघ्नसंतोषी आहेत, लोंनपाले खोडसाळ आहत, गुंड आहेत अस केवळ ताशेरे झाडून काम भागणार नाही. शिव्या शापाने कांही साधलें आहे काय ?

[२६] गुंड कोणी स्वतंत्र प्राणी नाही।

दंगेधोपें केवळ गुंड करतात असें म्हटल्याने काय साधणार आहे ? आणि हे इतके गुंड एकदम आले तरी कुठून? हे काय आकाशांतून पडलेत? आजचा काळ सत्तासंक्रमणाचा आहे. आपलें अधिराज्य असावें अशी प्रत्येक गटाला काळजी लागली आहे गुंड-राज्याची जर स्थापना होऊं द्यावयाची नसेल तर आपल्याला समाजांत सभ्यतेची व शिष्टतेची प्रतिष्ठा वाढवावी लागेल.

आजच्या प्रश्नाचें स्वरूप हिंसे अहिंसेचें तितकेसें नसून सभ्य-असभ्य-तेचें आहे. हिंसेत सुद्धा सभ्यता व शिष्टता असते. तिला आपण वीरता व क्षात्रवृत्ति म्हणतो. पूर्वकाळात वीर पुरुषामध्ये जेव्हा द्वंद्व युद्ध अगर सेना-युद्ध होत असे, तेव्हा दोन्ही पक्षाचे योद्धे लढण्यापूर्वी प्रतिपक्षाला स्वतःच्या भूमिकेवर आणीत. विरोधी झोंपला असेल तर त्याला जागें करीत. निःशस्त्र असला तर त्याला शस्त्र देत. गैरसावध असला तर सावध करीत. प्रतिपक्षाला गैरसावध असतांना ठार करणाऱ्याला, झोंपेंत असतांना मारणाऱ्याला अथवा असभ्य शिव्या देणाऱ्याला कुणी वीर पुरुष म्हणत नाही! हिंसेला सुद्धा शिष्टतेची मर्यादा असते.

[२७] आमची अमानुषता व विवशता

आज आपल्या देशांत सभ्यपणे जगणें अशक्य झालें आहे. आपली स्थिति हैवानापेक्षा व राक्षसापेक्षाहि वाईट झाली आहे. या प्रांतात गुंड-

बील मंजूर झालें तेव्हा मला फार यातना झाल्या. परंतु हा दुबळ्याचा क्रोध आहे. माझ्यामध्ये किंवा माझ्या विचारांच्या लोकांमध्ये गुंडा–बिलाची गरच राहूं नये अशी परिस्थिति निर्माण करण्याची ताकद आहे काय? बिलाच्या वेळीं विरोधी पक्षाच्या सदस्याने विचारलें, " आपल्या देशांवर परदेशाचें आक्रमण होत आहे काय? जर्मन किंवा जपान चालून येत आहे काय? सरकारला या बिलाची कां गरज वाटावी? या बिलाच्या मागची परिस्थिति मला माहित आहे. गुंडा–बिल पास झाल्यामुळे मला दुःख झालें. आपल्या सरकारला तें बिल निरुपायास्तव आणावें लागलें हे मी जाणतो. पण इतकें असून देखील विरोधी पक्षाचा एकहि आक्षेप पटण्यासारखा नव्हता. आज परकीय आक्रमणाचें भय नाही. विदेशी आक्रमणात जीवित आणि वित्त धोक्यात असतें, गावेची गांवें उजाड होतात, दवाखान्यावर बॉम्बगोळे टाकले जातात. विद्येची आणि ग्रंथाची मंदिरे जमीन दोस्त केली जातात. पण त्या परिस्थितींत देखील मनुष्य शिष्ठतापूर्वक व सभ्यतापूर्वक जगू शकतो. भय परक्यांचें असते. स्वजनापासून भय नसते. स्वजनाचें म्हणजे आपसांतलें भय जिंदगी हराम करून टाकतें. या देशात आज सभ्य माणूस अब्रूनिशीं जगू शकत नाही. त्याच्या आई बहिणी, लेकीसुना, कुणी कुणीहि सुरक्षित नाही. तुमचे-माझे भांडण असेल तर आपण दोन तलवारी घेउन भांडणाचा निकाल लावूं ही परिस्थिति मला समजू शकते. परंतु माझ्या भांडणासाठी तुम्ही माझ्या निरपराधी मुलीची अब्रू घेतली किंवा मी तुमच्या कोवळ्या मुलाची निर्दयपणे कत्तल केली आणि असें महिनोंगणती चालू राहिलें तर कोणतें सरकार हे बरदास्त करील? अहिंसेच्या मार्गाने प्रतिकार करण्यास हें सरकार समर्थ नसलें तर त्याने काय हात झोळीत स्वस्थ बसावे? हें भय अल्पकालीन नाही; कारण तें बाहेरचें नाही. आंतल्या भयाला सीमा नसते, मर्यादा नसते, स्थल काल नसतो. सरकार शक्तीच्या उपायांनी परिस्थिति शांत करू शकतें. पण प्रेमाचें व बंधुत्वाचें वातावरण निर्माण करण्याचें काम मात्र तुमचे माझे आहे. त्यासाठी पुरुषार्थ बरोबर निरपेक्ष मानवप्रेमाचीहि गरज आहे. केवळ बुद्धिनिष्ठेने हें साधणार नाहीं; त्याला भावना संपन्नताहि लागेल.

[२८] ईंट का जबाब पत्थरसे.

खोलवर विचार न करतां झटपट सारे करूं इच्छिणारे काय तोड सुचवितात याची मला कल्पना आहे. मी आतांच एक दौरा आटपून आलों. एके ठिकाणी एक सज्जन गृहस्थ मला भेटायला आले. त्यांची मनःस्थिति अस्वस्थ व बेचैन होती. ते म्हणाले, " आपण मुसलमानाना दहशत बसविली पाहिजे. ते आम्हांला काही किंमतच देत नाहीत. तें आम्हांला डोळपट भागूबाई समजतात. स्वतःचे व शेजाऱ्याचें रक्षण करून भागणार नाही. ज्या प्रांतात मुसलमान जास्त आहेत तेथे ते हिंदूवर हल्ला करतील. आपला धर्म व आपल्या स्त्रिया भ्रष्ट करतील, आपले धन लुटतील. आपल्याला त्यांचा प्रतिकारहि करता येणार नाही. बरे, जेथे मुसलमान कमी आहेत तेथे ते स्वस्थ राहतील. केवळ आक्रमक धोरण न ठेवलें म्हणजे ते सुरक्षितहि राहतील. कारण आपण फक्त आत्मरक्षणापुरतीच हिंसा करणार. अल्पसंख्य हिंदूंचे रक्षण करणे आपलें काम नव्हे काय? त्या प्रांतात आपण त्यांचे रक्षण करूं शकत नाही म्हणून आपण बहुसंख्य असलेल्या प्रांतांत मुसलमानाना चांगले सडकून धडा दिला पाहिजे. म्हणजे दुसऱ्या प्रांतातील मुसलमान वठणीवर येतील. याठिकाणीं आक्रमणहेच आत्मरक्षणाचें मोठे साधन आहे. त्यांच्या प्रांतांत ते आम्हांला काफीर समजून बाटवितात, आमच्या बायका पळवितात, त्यांच्याशीं जबरीचीं लग्नें लावतात तर आपणहि आपल्या प्रांतांत त्यांच्यावर हल्ला करूं, त्यांच्या बायका पळवूं आणि त्यांच्यावर गंगाजळ शिंपडून त्यांच्याशी लग्नें लावूं. त्यांची वीट तर आमचा पत्थर? याशिवाय अन्य उपाय नाही. असेल तर निरर्थक पोकळ वेदान्त आहे तो!"

[२९] वाईटाची नक्कल म्हणजे भलाईपणा नव्हे.

वरील विधानांत वास्तविकता नाही असें मला वाटत नाही. काहा अशी हें म्हणणें खरें आहे. परतु त्यात बुद्धिमत्ता व दूरदर्शित्व नाही. विचारांचा गोंधळहि पुष्कळ आहे. मुसलमानांना दंड्याने दुरुस्त केलें पाहिजे, असें ते म्हणाले असते तरी हरकत नव्हती. हा उपाय शाश्वत नसला

तरी समजण्याजोगा आहे. परंतु ते तर म्हणतात की. गुंडांच्या प्रतिकारार्थ आपणहि सभ्यतेच्या पोषाखात गुंड बनलें पाहिजे म्हणजे मुसलमानांच्या दोषाचें अनुकरण करून हिंदूच्या पोषाखांत वाईट मुसलमान झालें पाहिजे. शिष्टपणाच्या आवरणाखालीं वाईटाची नक्कल प्रत्येक बाबतींत जर झाली, हिंदुत्वाच्या अभिनीवेषाने मुसलमानाच्या दोषाचें अनुकरण जर केलें तर त्यायोगें सत्वरक्षा कशी होणार ! तो भलेपणा मग केवळ नांवापुरताच राहील.

निकड फक्त एका गोष्टीची आहे की, कांही तीव्र उपाय तात्काळ योजणे अवश्य आहे. जमतील तेवढे अहिंसक नाहीतर हिंसक देखील ! सरकार शस्त्र आणि कायद्याचा ऊपयोग करील. सभ्य लोकांना शौर्याने आणि हत्यारांनी काम भागवावें लागेल पण ही शांतता कांही काळच टिकेल. त्यायोगें समाजक्रांति होणार नाही.

[३०] वैचारिक भूमिकेंत क्रांति

समाज क्रांतीचा माझा अर्थ असा की, यापुढे कुणी हिंदु आणि कुणी मुसलमान होणार नाही. धार्मिक दृष्टीनेदेखील हा भेद राहूं नये असें मी म्हणेन. तथापि नागरिकतेच्या क्षेत्रांतून जरी हा भेद गेला तरी मला संतोष आहे. यासाठी वैचारिक भूमिकेंत क्रांति घडून आली पाहिजे. तुम्ही शूर व्हा. शस्त्रास्त्र प्रवीण व्हा. माझी हरकत नाही. पण तुमची वैचारिक भूमिका मात्र अजिबात बदलली पाहिजे. तुमच्या या दिवाणखान्यांत नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा फोटो आहे. तो पाहून मला आनंद झाला. पण हा श्रीकृष्णाचा फोटो कशासाठी? तो एखाद्या विद्यार्थ्यांने आपल्या खोलींत खुशाल ठेवावा. त्याची पूजा, अर्चा ध्यान करावे. परंतु विद्यार्थी कॉंग्रेसच्या या सभेंत त्याला स्थान नाही. पण श्रीकृष्णाच्या फोटोचा अपमान करण्याचा जर कुणी प्रयत्न केला तर त्याची प्रतिष्ठा कायम ठेवण्याचें काम आपणासर्वांचें प्रत्येक हिंदूचें, प्रत्येक मुसलनाचें आहे. त्याचप्रमाणे कुराणाची अप्रतिष्ठादेखील आपणा पैकी कुणालाहि सहन होता कामा नये. यासाठी आम्हाला आमचें नागरिक-जीवन हिंदुमुसलमानांच्या धार्मिक

भेदाच्या वरच्या पातळीवर आणावें लागेल. आमची धार्मिकता सर्वव्यापक बनवावी लागेल. क्रांतिकारी विचारांत वर्ग-भेद व धर्म भेद नको. असें झाल्यानेच समान नैतिक मूल्यें स्थापन होतील सगळ्यांसाठी एकमाप, एक कसोटी राहील.

[३१] अखंड हिंदुस्थानचा वास्तविक अर्थ.

हा खरा अखंड हिंदुस्थानचा अर्थ आहे. अखंड हिंदुस्थान म्हणजे एखादी जड वस्तु अथवा बाह्य अवस्था नव्हे! ती एक वृत्ती, एक मनोभूमिका आहे. आपण परस्परांना दडपून टाकले तर आपण एकत्र राहूं; परंतु भीत भीत साशंक असे. मुसलमान हिंदूंना घाबरतील, हिंदू मुसलमानांना घाबरतील. अखंड भारताचा ढोलाराच तेवढा शिल्लक राहील. त्यांत त्राण, प्राण राहणार नाही.

[३२] नागरिक-शांतता दलें

म्हणून आत्म रक्षणासाठी तुम्ही पुलीस अगर लष्कर यांच्यावर विसंबून राहूं नये, हें मला सांगावयाचें आहे. आपलें रक्षण आपणच करावे. नागरिक-सैन्य आणि शांतता दलें स्थापन करावीत. या दलांचें स्वरूप क्रांतिकारात्मकहि असावे त्यांनी धर्म, संप्रदाय, जात निरपेक्ष भावनेने आपल्या वेटाळाचें रक्षण करावे. आम्ही सर्व संप्रदायाच्या व सर्व जातीच्या लोकांना शूरवीर, धैर्यवान् बनवूं इच्छितों. दुर्बल शेजारी चांगला असें जे मानतात ते चूक करतात. दुर्बल शेजारी सहाय्यक होऊं शकत नाही. उलट त्याचें आपल्यावर ओझें पडतें आपल्या जीवाबरोबर त्याच्याहि जीवाचा भार आपल्यावर पडतो. म्हणून अंमळ बारकाईने विचार केल्यास आपल्याहि लक्षांत येईल की, संपूर्ण शांतता स्थापन करण्याच्या दृष्टीने आपण सर्व अल्प संख्यांक जमातींना सुरक्षित केलें पाहिजे केवळ शस्त्रधारी होऊन कुणी सुरक्षित होत नाही. शस्त्रधारण हीच सुरक्षिततेची अट असेल तर स्त्रीया कधीच नागरिक होऊं शकत नाहीत. त्या पळविण्याच्या वस्तूच राहतील.

[३३] पाणी बामणीया

हे एक झाले आणखी एका क्षेत्रामध्ये आम्हांला आमची वैचारिक भूमिका बदलावी लागेल. ते क्षेत्र म्हणजे हिंदूंचें अंतर्जीवन! हे जीवन देखील जातीयतेच्या भूताने पछाडलेलें असं आहे. मुसलमानाचा प्रश्न सुटला तर 'हिंदु-पाणी' व 'मुसलमान-पाणी' फार तर बंद होईल, पण ब्राह्मण पाण्यांचें व अब्राह्मण पाण्याचें काय? गुजराथमधील स्टेशनांवर अजून देखील 'पाणी-बामणीया' असा आवाज ऐकू येतो. पंजाबमधील खाणावळींत 'वैष्णव खाना' मिळतो. आपल्याला नागरिकतेच्या मूल्याशी नैतिक मूल्यांचा अनुबंध साधावा लागेल. धार्मिकता व मानवता ह्यातील अंतर नाहींसे करावे लागेल. सर्व जाति, धर्म, संप्रदायांच्या लोकांना नागरिकतेच्या नात्याने समान भूमिकेवर आणावे लागेल बायका पळविणारे ना हिंदू समजले जातील ना मुसलमान! त्यांना धर्मच नाही. धर्म, संस्कृति, सभ्यता सगळ्यांसाठी एक आहे, समान आहे. कुणी स्वधर्माच्या नावावर लढतो, कुणी स्वसंस्कृतीचे देव्हारे माजवितो, कुणी स्वभाषेच्या नावावर इतरांशी झगडतात. हीं सगळी सामाजिक प्रलयाची लक्षणें होत, क्रांतीची नाहीत. मी आपणाला अतिशय स्पष्ट रीतीने सांगून ठेवूं इच्छितों की, आगामी काळांत मानवाचा धर्म व संस्कृति एकच एक राहील, अनेक नाही. तिच्यावर कुणा एकस्याची मालकी असणार नाही. सांप्रतच्या धर्मांपैकी एखादा धर्म विश्वधर्म होणार नाही, किंवा विद्यमान संस्कृतिपैकी एक विशिष्ट संस्कृति विश्वसंस्कृतीचें स्थान घेणार नाही. अखिल मानवांचा तो व्यापक धर्म आणि ती विश्वव्यापी संस्कृति आजचे तरुण विकसित करतील; त्यावेळीं एक धर्म राहील, एक संस्कृति राहील, आणि धर्म व संस्कृति यांत अभेद राहील.

[३४] भाषावादाचें भय

शिक्षणाचें माध्यम मातृभाषा असावें हें माझें मत सर्व विश्रुत आहे. 'भाषावार प्रांत रचने' ला देखील मी संमति दिली आहे. परंतु या विषयासंबंधी माझ्या मनांत कधी कधी विकल्प उत्पन्न होतो. मला सारखी भीति

वाटतें की, यांतून भाषावादाचा प्रादुर्भाव न होवो. ईश्वराने संवादासाठी भाषा दिली, परंतु तिचा जास्तीत जास्त उपयोग विवादासाठीच केला जात आहे. संवाद प्रेमाला पोषक आहे. विवाद नाशक आहे. इंग्रजींत मला वाटते. लॉर्ड ॲव्हेबरीचें एक वाक्य आहे " you may gain in argument but lose a friend, which is a very bad bargain in deed " वादात तुमची सरशी होईल पण मित्र मात्र गमावून बसाल. हा सौदा तोट्याचा आहे. भाषावाद या देशातील अंतरप्रांतीय व अंतरसांप्रदायीक मित्रभावाला बाधक तर होणार नाही, अशी शंका राहून राहून येते. आता आपल्या नागपूर विश्वविद्यालयात मातृभाषेच्या माध्यमाला सुरवात होईल हिंदी भाषी हिंदीत शिकतील, मराठीवाले मराठीत आणि मुसलमान आपल्या उर्दूचा हेका सोडणार नाहीत. आज तिथेहि इंग्रजीत शिकतात आणि एकत्र शिकतात. आता येथेच पहा. तुम्हा मंडळीत बंगाली मुले आहेत, मद्रासी व गुजराथी मुले आहेत. एकाद दुसरा मुसलमान पण आहे. पुढे देखील हेंच दृश्य दिसेल काय ?

[३५] भाषेचें धर्म व संस्कृतिशीं नातें नाही.

तुम्ही विचाराल की, " मातृभाषा आम्ही सोडून द्यावी की काय? " मी असें म्हणत नाही. पण आपण सगळयानी मिळून सोडूनच दिली तर मला दुःख होणार नाही, हेंहि तितकेंच खरें. कदाचित् आनंदच होईल. तथापि प्रांतीय भाषा ही आम जनतेची भाषा आहे. लोकांचे शिक्षण आणि लोकराज्य त्याच्याच भाषेतून होईल. आणखी काही काळ तरी त्याशिवाय इलाज नाही. परंतु त्यात प्रांतवाद, जातिवाद व संप्रदाय वाद यांचा दर्प असता कामा नये. भाषेचा धर्माशी काही संबंध नाही. संस्कृतीशी देखील खास संबंध नाही. जगातील सर्व ख्रिस्ती बायबल एकाच भाषेतून थोडेच वाचतात ? सर्व मुसलमानाची सर्वत्र बोल-भाषा एकमात्र उर्दूच आहे ? दूर कशाला, शेजारचेंच उदाहरण घ्या ना ! बलुचिस्थानचा मुसलमान, सरहद्द प्रांतातील मुसलमान, मलबार मधील मुसलमान हे काय सारे एकच भाषा बोलतात. ज्या पूर्व बंगालमध्ये आज एवढा जोरजुल्म होत आहे,

तेथील मुसलमान तरी उर्दू बोलतात काय ? सबंध यूरोपची संस्कृति एक आहे, पण भाषा भिन्न भिन्न आहेत. धर्म व संस्कृतीशी भाषेचा संबंध जोडणारी ही विचारसरणी चूक आहे.

[३६] प्रांतीय भाषांचा राष्ट्रीय विकास

विभिन्न धर्मांचे लोक प्रातीय भाषेतून जेव्हा लिहू वाचू लागतील तेव्हा नवे नवे वाक्प्रचार व विशेषणें भाषेला समृद्ध करतील हे खरे, कुणी प्रभू येशू म्हणेल, तर कुणी हजरत येशू खिस्त म्हणेल. एखादा भगवान् महमद म्हणेल तर कुणी हजरत बुद्ध म्हणेल. किंग राम व क्विन सीता ह्याना जर आपली हरकत नाही तर बादशाह राम लिहिल्याबद्दल चिडण्याचे तरी काय कारण आहे ? स्वामी रामतीर्थांनी तर आपले नावच राम बादशाहा ठेवून घेतले होते. भाषाभेदातून जर भाषावाद उत्पन्न झाला तर आपण परस्पराची भाषासुद्धा शिकणे सोडून देऊ. धर्म आणि संस्कृतीच्या आधारे जर भाषा वेगवेगळ्या झाल्या तर सर्व व्यवहारहि वेगवेगळे होऊन जातील. या फाटा-फुटीचे नाव पाकिस्तान आहे. पाकिस्तानला आणखी वेगळी शिंगे नसतात !

[३७] विधायक विचार

आज समाजामध्ये सगळ्यात मोठी व सगळ्यात जास्त उणीव विधायक विचारांची आहे. चामडी बचावून काम करणारे जीर्ण मतवादी किंवा परिमित दृष्टि असलेले राज–नीतिज्ञ ही उणीव भरून काढू शकत नाही एखादें संकट अचानक चालून आल्यावर येन केन प्रकारेण त्याचे निवारण करावेंच लागतें. घराला आग लागली तर ती ताबडतोब विझवावी लागेल पूर आला तर लोकाना वांचविण्याची व्यवस्था करावी लागेल. परतु आसाम किंवा जपान मध्ये वारंवार घराना आगी लागू लागल्या किंवा उत्कल मध्ये पूराची भीति रोजचीच होऊन बसली तर तिचे निवारण करण्यासाठी काही मूलगामी उपाय योजावेच लागतील. यासाठी विधायक प्रतिभेची आवश्यकता आहे. अस्पृश्यांचें भांडण आज आहेच, लीगवादी मुसल्मानांचा तंटाहि सुरूच आहे. या अशांतीचे निवारण पुलिस आणि

लष्कराच्या सहाय्याने होऊं शकेल पण भांडणाचे मूळ मात्र अशाने नाहीसें होणार नाही. ती बीजे परिस्थितीत खोलवर रुजून बसतील. या प्रश्नाचे मूलग्राही आणि विधायक विचारशक्तीनेच उत्तर मिळूं शकेल विधायक विचारात वास्तविकता यावी म्हणून ते विचार तुम्हाला आपल्या जीवनांत आचरावे लागतील. ह्याबाबतींत तुम्हां मंडळींना करण्यासारखे पुष्कळच आहे.

[३८] क्रांतियोग

माझ्याकडे एक दिवस अग्रिकल्चरल कॉलेज मधील दोन विद्यार्थी आले होते. त्यांची तक्रार अशी होती, की त्यांच्या वसतीगृहांतील नोकर त्यांचे कपडे धूत नाहीत, उष्टे शेण करीत नाहीत, त्यांची भांडी घांसीत नाहीत. त्यांचे गाऱ्हाणे खरे होते. परंतु त्यात नोकरांचा संबंध असल्यामुळे मी त्यांना सांगितले, की याला इलाज नाही. नोकरावर बळजबरी करणे चांगले नाही. कारण त्यांना बिचाऱ्यांना त्यांच्या जातीबाहेर निघावे लागेल. त्यांचे हुक्कापाणी व रोटीबेटी व्यवहार बंद होतील. माझ्या घरीं जेव्हां एकादे हरिजन पाहुणे येतात तेव्हा एखादे वेळीं आमची मोलकरीण त्यांचें उष्टे काढायला व भांडी घासायला तयार नसते, अशावेळी आम्ही स्वतः— मी माझी पत्नी, माझी मुले— त्यांचे उष्टे काढून भांडे घासतो. वेळप्रसंगीं त्या मोलकरीणीचेहि उष्टी भांडी घासायला आम्हाला हरकत नसते. मग तीच विचार करायला लागते की, ज्यांची उष्टी भांडी मी घासते तेच जर हरिजनाची भांडी घासतात तर मग माझें पावित्र्य कुठें राहिलें? हळूं हळुं तिच्याहि मनाची तयारी होत जाते. तुम्हीहि असेच केलें पाहिजे. जर नोकर तयार नसतील तर तुम्ही स्वतः आपल्या हरिजन मित्राचे भांडी-धुणे केलें पाहिजे. म्हणजे हळूहळू नोकराचीहि तयारी होऊं लागेल. हा क्रांतियोग आहे.

[३९] डॉक्टर नित्य पवित्र

आणि तुमच्याकरितां तर ही गोष्ट अगदी सहज शक्य आहे. डॉक्टर काय काय करीत नाही? बेडूक व मुडदा कांपण्यापासून तर तुमचें शिक्षण

सुरू होते. पूर्वी वैद्य अस्पर्श समजला जात असे. आज सुद्धा डॉ. खरे म्हणत असतात की, मी तर शूद्र आहे, कारण मी मुडद्यांची व बेडकांची चीर-फाड करायला शिकलो आहे. हे काम पूर्वी काही पवित्र समजलें जात नसे. उच्च जातींतील मुले ते करायला तयार होत नसत. कलकत्त्याच्या मेडिकल कॉलेजात जेव्हा पहिल्या प्रथम एका ब्राह्मण विद्यार्थ्यांने मुडद्याला सुरी लावली तेव्हा सरकारकडून त्याला तोफेची सलामी दिली गेली. नालवाडी-मध्ये मेलेली ढोरे फाडण्याचे काम पहिल्या प्रथम एक ब्राह्मण पदवीधर, श्री गोपाळराव वाळुजकर यांनी केले. गांधींनी त्यावेळी मोठा सोहळा केला महादेव भाईंनी त्याची 'हरिजन' मधून मोठी प्रशंसा केली. हे काम जेव्हा अपवित्र मानले जात असे तेव्हा वैद्य अस्पर्श होता परंतु त्यानंतर उच्च कुलीन व उच्च वर्णीय लोक वैद्याचा धंदा करूं लागले तेव्हा वैद्य स्वतः अस्पर्श राहिला नाही. फक्त त्याला कुणाचा स्पर्श दोष होत नसे. तो हरिजनाची आणि रजस्वलाची नाडी पाहून देखील स्नान न करताहि शुद्धच मानला जात असे. असा हा तुमचा व्यवसाय वरकरणी कितीहि अस्वच्छ व कठोर भासत असला तरी वस्तुतः अत्यंत पवित्र व शुद्ध आहे. जातपातींच्या पलीकडे तुम्हीं गेले असल्यामुळे हे भेदभाव नाहीसे करण्या-साठी पहिले पाऊल तुम्ही टाकले पाहिजे.

[४०] संप्रदायातीत पेशा

डॉक्टर हा जसा जातींच्या पलीकडील आहे तसाच तो संप्र-दायाच्या पण पलीकडील आहे. माणसाला वित्तापेक्षाहि जीव प्यारा असतो. जीवावर बेतली म्हणजे धर्म जाति संप्रदाय सोडून तो डॉक्टरला शरण जातो. जातीय दंग्यामध्ये घायाळ झालेले लोक दवाखान्यांत येतात व त्याचा औषधोपचार तुम्हाला करावा लागतो. मला माझीच एक गोष्ट आठवते. मी, हसनसाहेब (येथील आरोग्य मंत्री) एकदा माझे दुसरे एक मित्र डॉ. पांडे यांचेकडे उतरलो होतों. पांडे ग्रँड मेडिकल कॉलेजमध्ये शिकत होते. भेंडी बाजारातच ते राहत असत. मुंबईला हिंदु–मुसलमानांचा दंगा सुरू झाला. मी पायीच मुक्कामाकडे चाललो होतो. माझ्या समोरच

एका माणसाला सुरीने भोसकण्यांत आले. काही विचार न करता एकदम मी तिकडे धांवलो. माझ्यावर देखील वार झाला असतां इतक्यात एक दंगेवाला ओरडला 'अरे हे तर मोठे दवाखानेवाले आहेत. आपल्याला मलमपट्टी करतात.' मला सोडून देण्यात आले. मी मेडिकल विद्यार्थ्यांच्या सोबत राहत असे, इतकेच त्याना पुरे होते. ही घटना तुमच्या दृष्टीने मोठी उद्बोधक आहे. सांप्रदायिक भेदभावाच्या वर येऊन निर्भयपणें जर तुम्हाला तुमचे काम करता आले तर तुम्ही जातीयवादाचा व संप्रदाय-वादाचा प्रतिकार इतरापेक्षा सुलभ रीतीने करू शकाल. आज दोन्ही जमातीमध्ये अतिशय मनोमालिन्य वाढलेले आहे आणि तरी देखील डॉ. खरे, डॉ. दुबे हे लोकप्रियच आहेत. तुम्ही माणसाचे कष्ट दूर करता, वेदनेचा परिहार करता, रोगाचे निवारण करता, मरणाला वाचवू शकला नाहीत तरी कमीत कमी त्याचे जीवन निरामय व सुखद करता, आणि म्हणूनच तुम्हाला जाति, संप्रदाय निरपेक्ष मानवतेची प्रतिष्ठा सुलभपणे वाढविता येते. स्थिर सामाजिक मूल्याची स्थापना करायला तुमच्या व्यवसायामुळे जी मदत मिळते ती इतराना मिळत नाही. म्हणून ही जबाबदारी तुमच्यावर विशेषरूपाने आहे. ती पार पाडण्यासाठी तुम्ही आपला व्यवसाय मंदिर व बाजार यांच्या प्रभावापासून अलिप्त ठेवला पाहिजे. तुमच्यासाठी रोगी हा हिंदू, मुसलमान, ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर यापैकी कोणी नसून केवळ रोगी आहे.

[४१] केवळ उपजीविकेकरितां नव्हे.

वास्तव तुमचा धंदा केवळ उपजीविकेचें साधन म्हणून असता कामा नव्हे. तो जीविकेचे साधन तर आहे पण ही त्याची गौण बाजू झाली. समाजसेवा ही त्याची मुख्य बाजू! रोग्याला जशी जात नाही तशी तुम्हालाहि जात नाही. तुमचा दवाखाना म्हणजे दुकान नव्हे आणि सांप्रदायिक भेदभावाच्या चार भिंतांड्यानी घेरलेले मंदिर, मसजीद किंवा चर्चहि नव्हे! जे लोक औषधोपचार व रुग्णशुश्रुषा ही धर्म प्रसाराची साधने मानतात ते आपल्या व्यवसायाच्या पवित्रतेवर, उपयोगितेवर आणि प्रतिष्ठेवर कुठाराघात करतात.

[४२] व्यावसायिक चारित्र्य

तुमच्या व्यवसायाच्या श्रेष्ठतेचें वर्णन आणखी कुठवर करूं. तुम्ही लिंग–भेदाच्याहिवर उठावे अशी तुमच्याकडून लोकाची अपेक्षा आहे. तुमच्याकडून स्त्रीया आपला इलाज करवितात. डॉक्टरणीच्या अभावी आपल्या विशेष रोगाची चिकित्साहि करवून घेतात प्रसूतीच्यावेळी देखील तुमचीच मदत घेतात. मुंबईचे डॉ. पुरंदर हे नाणावलेले स्त्री–रोग–चिकित्सक आहेत जर ते दूषित व विकारी वृत्तीने काम करतील तर त्याची काय प्रतिष्ठा राहील. मी याला व्यवहारोचित ब्रह्मचर्य भावना म्हणतो. साराश, तुमच्या व्यवसायात बाजारचे तत्व नसावें मंदिर, मसजीदीतली संकीर्णता नसावी आणि विकारी दृष्टि सुद्धा राहूं नये.

[४३] तुमचा विशेषअधिकार

हे तुमचे छात्रालय देखील मुंबई सारखेच हिंदु–मुस्लिम वस्तीच्या मध्यावर आहे. तुम्ही दोघाचीहि सेवा शुश्रुषा करून त्याचा विश्वास मिळवूं शकतां. माणूस पैसे देणाऱ्याचे कर्ज फेडू शकतो परतु शारीरिक पीडा आणि रोग दूर करणाऱ्याचा कायमचा रुणी होउन बसतो. आमच्या ग्रामसेवा योजनेत देखील दवाखाने अधिक लोकप्रिय आहेत. सेवाग्राम हे आपणा-सारख्यासाठी गाधीच्या विधायक भिन्न भिन्न प्रवृत्तींचे केंद्र आहे. परंतु खेडुतांना सेवाग्रामचे महत्व तेथील दवाखान्यामुळे वाटते. वर्ध्याच्या सरकारी दवाखान्यात गरिबाना जे औषध मिळत नाही, तें तेथे मिळते. एके काळी जे मुसलमान डॉ. मुंज्याकडे आपल्या डोळयाचा इलाज करण्यासाठी जात, मुंजे त्याना हे हिंदुसभेचे प्रमुख अगर अध्यक्ष आहेत याची जाणीवहि राहत नसे. माझे तुम्हाला असे कळकळीचे सागणे आहे की, तुम्ही क्रातिकारक बनावे, इनामदार बनावे; राजकीय पक्षोपक्षापासून, धार्मिक संप्रदायापासून अगदी अलिप्त राहावे. याचा अर्थ असा की, तुमचा म्हणून कोणताहि राज-कीय पक्ष राहू नये. मी तर असेहि म्हणेन डॉक्टराने कोणत्याहि सरकारात सत्तेचे पद घेऊं नये. हें सगळेच तुम्हांला साधणार नाही, हे मी जाणतो. कारण तुमच्या निष्ठेत इतकी तीव्रता व उत्कटता नाही. परंतु तुम्ही आपल्या व्यवसायाचें सामाजिक मूल्य व नैतिक प्रतिष्ठा वाढवावयाचा

प्रयत्न मात्र अवश्य करा. तुमच्या हृदयावर सामाजिक परिस्थितीची प्रतिक्रिया झाली पाहिजे. तुमची बुद्धि जागृत झाली पाहिजे व याचा परिणाम तुमच्या जीवनात प्रकट झाला पाहिजे. भिन्न भिन्न वर्णाच्या भिन्न भिन्न वर्गाच्या, भिन्न भिन्न जाति आणि जमातीच्या लोकांबरोबर समानतेचा व्यवहार करणें तुमच्यासाठी फार सोपे आहे. तुम्ही तरुण आहात विद्यार्थी आहात आणि तेहि मेडिकल विद्यार्थी आहात. म्हणजे एकेक गोष्ट दुसरीहून वरचढ अशी आहे. म्हणूनच विधायक प्रतिभेनुसार आचरणामध्ये तुम्ही पुढाकार घेतला पाहिजे.

[४४] पुण्य संकल्प

आपल्या देशासमोर असलेल्या बिकट प्रश्नांवर वास्तविक व मूलगामी तोड काढणे हा विद्यार्थ्यांचा अधिकार आहे. ह्याचेच नाव विधायक विचारशीलता आहे. हे काम एकटी कॉंग्रेस करूं शकत नाही. आजवर ती एक प्रतिकारक चळवळ करणारी संस्था म्हणून राहिली आहे. आज ती सत्ताधारी सरकारच्या भूमिकेत आहे. तिच्यासमोरील प्रश्न मोठा बिकट आहे जर ती वर्ष दोन वर्षे शांति व सुव्यवस्था टेवूं शकली नाही तर आमची स्वराज्याची व 'चलेजाव' ची घोषणा व्यर्थ होणार आहे. कॉंग्रेस असफल ठरली तर इंग्रजी राज्य आमच्या नालायकीने टिकून राहील. बंधुविग्रह व दुही चालत राहिली तर पाकिस्तानची बीजे अंकुरित होतील. हिंदुस्थानात सामाजिक क्रांतीच्या योगाने अखंडत्व, अंतरप्रांतीयत्व आणि संयुक्त राष्ट्रीयत्वाच्या भावनांचा विकास करण्यासाठी ज्या प्रकारच्या विधायक विचारांचा व चळवळींची गरज आहे, त्याचा संकेत मात्र मी या ठिकाणी केला

आपल्या आवडत्या मायभूमीवरून जीव ओवाळून फेकणे तुमच्याकरिता एकप्रकारे सोपे आहे परंतु या विधायक क्रांतीकरिता आपले जीवन अर्पण करणे तितके सोपे नाही. गरज मात्र आज त्याचीच आहे. परिस्थिति आज तेंच मागत आहे. सामाजिक क्रांतीसाठी विधायक प्रतिभेच्या विकासाचा आणि राष्ट्रव्यापी संयोजनाचा पुण्य संकल्प जर तुम्ही कराल तर हिंदुस्थानचे भविष्य उज्वल आणि आशामय आहे.

व्याख्यान— (रॉबर्टसन, मेडिकल स्कूल, नागपूर.)

(मूळ हिंदीतून) ता. २२–९–४६

तरुणांचें संगठन

ही खाजगी सभा राष्ट्रीय युवक संघाच्या कार्यकर्त्यांची आहे. त्यांनी आज इतर मित्रांनाहि मुद्दाम बोलाविले आहे. हेतु हा की युवकाच्या संगठनाच्या बाबतीत माझे विचार ऐकून घेऊन थोडीशी चर्चा करता यावी.

युवक संघाशी माझा संबंध

राष्ट्रीय युवक संघ ही माझी संस्था आहे, म्हणजे ती मी काढलेली आणि मी चालविलेली संस्था आहे, असा समज सार्वत्रिक आहे. पण हा समज खरा नाही. या संघाशी माझा संबंध बराच निकटचा व जिव्हाळ्याचा आहे. पण मी त्याचा संस्थापक किंवा संचालक मात्र नव्हे. फार काय हा संघ स्थापण्याची कल्पना किंवा स्फूर्तीहि माझी नाही.

तर मग या संस्थेशी माझा संबंध आहे म्हणजे काय? आपल्या देशात जे अनेक विचार प्रवाह अस्तित्वात आहेत त्यात गांधी विचार हा सर्वात जास्त कल्याणकारक व क्रांतिकारक आहे हे काही तरुणाना पटले आणि त्या विचार प्रणालीच्या आधारावर आपल्या मगदूराप्रमाणे तरुणांचे संगठन करावे असे त्याच्या मनाने घेतले. अर्थात गांधींच्याप्रमाणे आश्रम चालवून किंवा विधायक कार्याच्या इतर संस्था काढून अहिंसक संगठनाचे प्रयोग करण्याचा त्याचा अविष्कार नव्हता. 'लहान तोंडी मोठा घास' घेण्याचा घाट त्यानी घातला नाही. आपल्या समजूतीप्रमाणे व शक्तिप्रमाणे गांधींच्या विचारसरणीच्या अधारावर संगठन करण्याचें त्यानी निश्चित केले आणि कामास लागले. त्यांत त्यानी सुरुवातीपासून माझा सल्ला घेण्याचे ठरविले. पण माझ्या गैरशिस्तपणामुळे आणि कामाच्या व्यापामुळे त्याना

माझा विशेष उपयोग झाला नाहीं. माझ्या नांवाचा त्यांना कांहीसा उपयोग झाला. पण माझ्या नावाचाहि उपयोग करणें त्यांच्या संगठनाच्या दृष्टीने गैर व अप्रशस्त कसें आहे हे त्यांना पटविण्याचा प्रयत्न मी करीत आलों आहे.

त्यांना आपल्या कल्पनेप्रमाणे संगठन करण्याच्या बाबतीत यश कितपत आलें हा मुद्दा आतां असंदिग्ध आहे. यशापेक्षा अपयशच जास्त आलें हे त्यांनाहि कबूल आहे. आपण शून्य यश आलें असे समजा. कांही प्रसंगी आपल्या 'मी' 'मी' म्हणणाऱ्यांचाहि तोल सुटला असेल पण त्या मुद्याचें विवेचन आज मला करावयाचें नाही. आज आपल्या समोर जो मुद्दा आहे तो हा कीं गांधी स्वीकारलेल्या संगठनेचीं तत्वें काय होतीं? आणि तीं कितपत योग्य होतीं? याच दृष्टीनें आतां आपण विचार करूं.

संगठनाचे प्रचलित दोन प्रकार

आपण असें पाहतों कीं सामान्यतः तरुणांचें संगठन शिपाई बाण्याचें किंवा सैनिक वळणाचें असतें. सैनिक संगठनाचे दोन प्रकार प्रचलित आहेत. एक दंडनिष्ठ अगर राज्यनिष्ठ किंवा सत्तानिष्ठ आणि दुसरा व्यक्तिनिष्ठ. व्यक्तिनिष्ठ संगठनांतहि दंडाचें तत्व मुख्य असतें. पण त्या संगठनाचा आधार प्रमाणभूत व्यक्तिवरील निष्ठा असते.

सत्तानिष्ठ संगठन

सत्ताधिष्ठित म्हणजे सत्तेवर उभारलेलें संगठन बहुधा सरकारचें असतें. त्यात निष्ठावान माणसें नसतातच असें नाही पण मुख्य भरणा पगारी अथवा भाडोत्री शिपायांचा असतो. त्यांच्या ठिकाणीं आज्ञापालन व कार्यनिष्ठा असली म्हणजे झालें. विचारनिष्ठेची गरज नाही. किंबहुना त्यांच्या ठिकाणी विचार नसलेलाच बरा. त्यांना विचार करण्याचा मोकळीक दिली तर भलत्यावेळीं त्याचें मतस्वातंत्र्य नडायचें. त्यांच्या हृदयांत फारशा भावनाहि असतां कामां नये. एरवी आयत्या वेळीं त्यांच्या कोमल भावना कर्तव्य पालनाच्या आड यायच्या. अर्जुनाचें उदाहरण या बाबतीत प्रसिद्धच आहे.

पशूपेक्षाहि हिनकस जीवन

त्यामुळे फौजेंतील शिपायाला कोणचेहि प्रेमबंधन नसावें, कौटुंबिक पाश नसावा असा प्रयत्न होत असतो. परिणाम असा होतो की त्याना बायका पोरे किंवा स्वतःचे घरदार नसते. पण म्हणून संयम किंवा वैराग्य साधते असें नव्हे. डोक्यात विचार नाहीत, हृदयात भावना नाहीत. खावें, प्यावें, झोपावें आणि मन रमवावें. हेंच त्याचे जीवन. त्या जविनाला मी पशुवत म्हणण्याचे धाडस मुद्दाम करीत नाही. सैन्यातील शिपायाची शारीरिक गरज भागविण्याकरिता त्यांच्या छावणीत बायका किंवा पोरी पुरविण्याची सोयहि काही ठिकाणी असते. काही ठिकाणी तशी सोय दुसरीकडे केलेली असते. युद्धाच्या काळात देशरक्षणाचें महत्कार्य या सैन्याला पार पाडायचे असते. म्हणून युद्ध चालू असताना त्याची शरीर-सेवा करण्यात कित्येक मुलींना भूषणहि वाटत. परवाचीच गोष्ट आहे. बिलासपूर-कटनीच्या गाडीत आमच्या एक अमेरिकन प्रवासी सोबती एका ॲंग्लोइंडियन तरुणाला विचारीत होता, 'अजून लग्न करण्याचा विचार नाही वाटत?' तरुण म्हणाला, 'आहे, पण मुलगी पाहिजेना' अमेरिकन म्हाताऱ्याने विचारले, 'अरे, मुलींना काही तोटा का आहे?' तरुण विषादपूर्वक म्हणाला 'मुली मुबलक आहेत. पण या युद्धात त्या सगळ्या डागळलेल्या आहेत. सोजिरानी किती मुली भ्रष्ट केल्या असतील याचा नेम नाही ' या वरून सैन्यातील शिपायाच्या शिपाईगिरीची कल्पना येईल. शील किंवा नीति याचा त्याना काही उपयोग नसतो.

स्त्री जातीचा उपमर्द

'संगठन हिंसक असावे की अहिंसक? सशस्त्र असावें की निःशस्त्र?' हा प्रश्न निराळा. पण सशस्त्र संगठन करायचे झाले तरी ते क्रांतिकारी होण्यास कोणत्या गुणांची आवश्यकता आहे हा महत्वाचा मुद्दा आहे. सशस्त्र संगठनहि फक्त सांगकाम्या, भाडोत्री लोकांचें असले तर त्यांचीं डोकीं विचारशून्य, त्यांचीं हृदयं भावनाशून्य असलीं पाहिजेत असा प्रयत्न करावा लागेल आणि त्यांना कुठलेहि स्नेहबंधन नसावे याची काळजी घ्यावी

लागेल. म्हणजे सैन्यांतील शिपाई अविवाहित असूनहि ब्रह्मचारी असले पाहिजेत असे नाही. पूर्वी देवाला वाहिलेल्या मुरळ्या किंवा देवदासी पुरोहिताच्याद्वारे देवाची सेवा करीत असत. आता राष्ट्रांगना किंवा देशदासी सैनिकाच्या मार्फत देशाची सेवा करतात. स्त्री जातीचा हा उपमर्द कुठल्याहि समाजरक्षकाला पोषक कसा बरे ठरेल! भाडोत्री शिपायाचा एका किंवा अनेक स्त्रियांशी शरीर संबंध येऊ शकेल. पण प्रेम संबंध जडता कामा नये. कुठल्याहि स्त्रीचा अधिकार किंवा सत्ता त्याच्यावर राहाणार नाही. तो फक्त बराकीत राहाणारा शिपाई आहे घरात राहणारा कुटुंबवत्सल नागरिक नव्हे. 'सिविल' निराळे. 'मिलिटरी' निराळे.

'सिविल' व 'मिलिटरी'

युद्धाच्या वेळी त्याच्या निसर्गसिद्ध कोमल भावना जागृत होऊन ऐन वेळी घोटाळा होऊ नये म्हणून ही सावधगिरी बाळगावी लागते. तो अगदी भान विसरून लढला पाहिजे. त्यासाठी त्याला मुद्दाम दारू पाजण्याचा परिपाठ आहे. बेताची दारू पिऊन तो स्वतःला व जगाला विसरतो आणि अगदी बेहोश होऊन लढतो. आपल्या इकडे पट्टाच्या बैलालाहि शर्यतीच्या वेळी शिदी किंवा ताडी पाजण्याचा प्रघात आहे. तेवढ्यासाठीच त्याला मलिदा चारण्यात येतो. त्याने सदासर्वकाळ मनमुराद खुराक खावा. कुठलेहि उपयुक्त काम करू नये आणि शर्यतीच्या वेळी विक्रम गाजविण्यास सज्ज राहावे हेच त्याचे जीवन. हेच सैनिकाचेहि जीवन. त्यात विचाराची गरज नाही. समाजोपयोगी कार्याला वाव नाही. लष्करी शिक्षणात भाकऱ्या भाजणे, आग विझविणे, ओझे उचलणे, लाकडे फोडणे, पाणी काढणे इत्यादि अनेक बाबींचा समावेश होतो. पण त्या सगळ्या गौण व आनुषंगिक असतात.

या प्रकारच्या संगठनाने एका विशिष्ट प्रकारची मनोरचना बनत. मनाला एक ठराविक वळण लागते. परवा आगगाडीत थंडीचा बराच त्रास झाला. आमच्या डब्यात काही सोजीर होते. थंडीच्या निवारणासाठी आम्हाला ओवरकोट, घोंगडी, लेप याची आठवण झाली. पण ते

शिपाईगडी म्हणायला लागले, "कोण देना आहे बुवा या फडाक्याच्या थंडीत देखील एक घोटभर दारू मिळूं नये. Not even just a sip." आम्हां ग घोंगडी आठवली. त्याना दारू आठवली. हा त्याच्या व आमच्या मनोवृत्तींतील भेद. आमची मनोवृत्ति नागरिक त्याची सैनिक. आमची मुलकी त्यांची फौजी.

बहुप्रसवा लष्करशाही

हा झाला संगठनाचा एक प्रकार. या लष्करी संगठनाचा जन्म लष्करशाहीच्या पोटीं झालेला आहे. शस्त्रवाद व दंडनीत हीं लष्करशाहीचीं प्रमुख अपत्ये आहेत. भांडवलशाही प्रमाणेच लष्करशाही देखील बहुप्रसवा म्हणजे मोठी लेकुरवाळी आहे.

सत्तानिष्ठा व क्रांतिनिष्ठा यांचें वैर

अशा संगठनाच्या मनातील भावनेशी किंवा विकाराशी काहीही संबंध नसतो. म्हणून तिच्या द्वारें माणुसकीचा विकास होऊ शकत नाही. पैसे घ्यायचे आणि हुकुम बजवायचा एवढेच शिपायाचें काम. जेथे भोगलेच काम करायचे तेथ कळकळीचा किंवा उत्कटतेचा प्रश्नच उत्पन्न होत नाही. समजा की दोन शेठांचे भांडण आहे. दोघानीहि एकमेकाला मारायला दोन गुंड ठेवले ते गुंड पैशाकरिता एकमेकाशी लढतील. पण त्यात त्यांची स्वतःची भावना मुळीच असणार नाही. पैसे दिले नाही तर ते लढणार नाहीत. अर्थात त्यांच्या मारामारीच्या मुळाशी त्यांच्या मनातील संताप किंवा भावना नसून फक्त दाम आहे. जेलमधे फटके मारण्याकरिता मुद्दाम एखाद्या बलवान कैद्याची नेमणूक करतात. ज्याला फटके मारायचे त्या गुन्हेगाराचा फटके मारणाऱ्याला मोठा सात्विक संताप आलेला असतो असें मुळीच नाही. पण जोराने फटके मारण्याबद्दल त्याला शिक्षेची माफी आणि बक्षिस मिळेल म्हणून तो फटके मारतो. निव्वळ शिपाईगिरी किंवा भाडोत्री शिपायाचा शिपाईबाणा याच प्रकारचा असतो. राज्यसत्तेला अशा शिपायांचा उपयोग होऊ शकतो. पण हे क्रांतिनिष्ठ संगठन नव्हे. अशा संगठनेतून क्रांतीचा उदय होत नसतो.

व्यक्तिनिष्ठ संगठन

दुसरें संगठन व्यक्तिनिष्ठ असते. व्यक्तिनिष्ठ संगठन क्रांतिकारकहि असूं शकेल. एखाद्या पराक्रमी पुरुषाच्या भोवती काही शिपाई गोळा होतात आणि एकनिष्ठपणे त्याचा हुकूम पाळतात. मोगल राज्याचा संस्थापक बाबर याचें सैन्य व्यक्तिनिष्ठ होतें. स्वराज्य संस्थापक शिवाजी याचेंहि सैन्य व्यक्तिनिष्ठच होतें. पण त्याचे शिपाई स्वराज्य स्थापनेच्या उदात्त भावनेने पुढे सरसावले होते. राणा प्रताप याच्या बरोबर रानावनांत हिंडून हाल अपेष्टा सोसणारे शिपाई उदात्त भावनेने प्रेरित झालेले होते. नेताजी सुभाष बोस याचे उदाहरण अगदी ताजे आहे त्याच्या हाकेसरशी लक्षावधी लोक त्याच्या निशाणाखाली गोळा झाले. कारण ते सर्व स्वराज्य संस्थापनेच्या उदात्त भावनेने प्रेरित झालेले होते. **उदात्त भावनेने प्राण अर्पण करायला सिद्ध झालेलें सैन्य स्वयंसैनिकाचें असतें.** या स्वयंसैनिकाना खायला अन्न लागत नाही असे नाहीं; पण ते दामा करिता काम करणारे नसतात. पोटा पुरते मिळाले म्हणजे आपल्या ध्येया करिता पडेल ते सोसून कष्ट करायास ते तयार असतात.

सत्तानिष्ठ व व्यक्तिनिष्ठ संगठनांतील फरक

ध्येयासाठी तळहातावर शिर घेऊन आपल्या नेत्याच्या निशाणाखाली लढायला सज्ज होणाऱ्या या सैनिकाच्या अंगीं जें निग्रहबळ असतें ते केवळ राज्यनिष्ठ किंवा स्वामिनिष्ठ शिपायाच्या अंगीं नसते. त्यामुळे केवळ स्वामिनिष्ठ किंवा राजनिष्ठ शिपाई नेहमी जिव्हाळ्याने देहभान विसरून लढतील असे नाहीं. युद्धांत त्याना स्वतःच्या देहाचा विसर पडावा म्हणून कृत्रिम उपायांची योजना करणें हा सुरक्षित पक्ष ठरतो. पण ध्येयाकरिता एखाद्या व्यक्तिचें नेतृत्व पत्करणाऱ्या सैनिकांना स्वतःच्या सुखदुःखाचा विसर पडावा म्हणून दारू पाजावी लागत नाही. आणि गृहस्थाश्रमाच्या स्नेहबंधनापासून मुक्त ठेवण्याकरिता छावणींत स्त्रियाहि पुरवाव्या लागत नाहीत. त्याना त्यांचें घरदार प्रिय असतें, बायका पोरें जिवापलीकडे लाडकीं असतात. पण युद्धाचा दुंदुभी वाजला की ते सारें काही विसरतात. घरदार, बायकापोरें, आप्तेष्ट या सगळ्याना ते विसरतात. त्याना स्वतःच्या शीर्षाहि विसर पडतो.

मग परस्त्रीची किंवा विश्वयोषितेची गोष्ट कशाला ? ध्येयाने प्रेरित होऊन रणमैदानावर निघालेल्या मर्दांची युद्धकाली तलवार हीच अर्धांगी असते. हे समर वैराग्य म्हणजे स्मशान वैराग्य नव्हे ! समर वैराग्यात निराशा नसते, उत्साह असतो, निवृत्ति नसते, पराक्रमाची हौस असते. ' स्वराज्य मिळेपर्यंत लग्न करणार नाही, ' अशी प्रतिज्ञा करणारे भीष्माचार्यांचे सवाई उत्तराधिकारी आजहि आपल्यात आहेत. या वीरांचें युद्ध हे तप आहे. ते प्रखर तप चालू असे पर्यंत त्यांनी साऱ्या सुखोपभोगाचा त्याग केलेला असतो. ध्येयाशी तादात्म्य झाल्यामुळे केलेला सुखोपभोगाचा त्याग हेच आपलें वास्तविक नैतिक ब्रह्मचर्य. ब्रह्मचर्य काही फक्त बाह्य परिस्थितीच नव्हे. ती एक निष्ठा आहे. एक वृत्ति आहे.

नेताजींचें प्रखर ब्रह्मचर्य

नेताजी सुभाषचंद्र बोस व कॅप्टन लक्ष्मी या दोघांनी एकत्र राहून, खांद्याशी खांदा लावून स्वातंत्र्याकरिता युद्ध केलें. पण त्यांच्या संबंधाने स्वतःच्या मनाशी तरी कोणी कुजबुजतें का ? कोणी कुजबुजला तर लोक त्याची जीभ छाटून टाकतील. सुभाषबाबूंचे ब्रह्मचर्य रामदासा इतकेंच ध्येयमूलक व शुका इतकेंच प्रखर नाही असें कोण म्हणेल ? ज्याची चित्तवृत्ति ध्येयाच्या ठिकाणी एकाग्र झालेली असेल, त्या क्रांतीच्या उपासकाला ही साधना सुलभ असते. सुभाषाच्या ठिकाणी ती एकनिष्ठ होती त्याचे लग्न क्रांतीशी लागलें होते जुन्या भाषेंत, तलवारीशीं लागलें होते. ' तलवारीशी लग्न ' म्हणजे साधनैक वृत्ति, साधनाच्या ठिकाणी सर्व वृत्ति एकवटणें. त्यामुळेच सुभाष व लक्ष्मी एकत्र राहूनहि शुद्ध राहू शकलीं. प्राचीन काळी बहिण भावाना एकाच अंथरुणावर झोपण्याचा प्रसंग आला तर मध्ये ' नंगी तलवार ' ठेवीत. ती दोघांचेंहि रक्षण करी. त्यांना नित्य ' हुश्शार ' (सावधान) ठेवी. ध्येयाच्या या नग्या तलवारीने रशियाच्या क्रांतीच्या वेळी क्रांतिकारक तरुण–तरुणींचें रक्षण केलें. समर वैराग्यात इतकें तेज आहे, इतकें काव्य आहे, इतकें अमोघ सामर्थ्य आहे.

नेताजींची आझाद हिंद फौज जेथे जेथें जात असे, तेथले लोक तिचे स्वागत करीत. त्यांना त्या फौजेचा आधार वाटे. पण भाडोत्री सैन्याला

म्हणजे लोक कंटाळनात, उबगतात, त्रासतात. कारण त्या सैनिकांना संयमाचे वळण नसते, संभावितीची चाड नसते. ते पशू प्रमाणे स्वैराचारी असतात. जेथे राहातील तेथील लोकाना त्याच्या पासून उपसर्ग होतो, उपद्रव होतो. लोक म्हणतात तुमच्यापासून आम्हाला रक्षणहि नको आणि उपद्रवहि नको. सत्तानिष्ठ व राज्यानिष्ठ संघटनात पगारी लोकांचा भरणा असतो. त्यांची तलवार पिशवीची बटीक असते. तिच्यावर ध्येयाचे तेज तळपत नाही. व्यक्तिनिष्ठ सगटनात हा दोष नसतो.

व्यक्तिनिष्ठ संगठनातील दोष

परंतु व्यक्तिनिष्ठ संगठनात दुसरा एक महत्वाचा दोष असतो आणि तो म्हणजे व्यक्तिनिष्ठ संगठन सुरुवातीला जरी तत्वानिष्ठ असले तरी पुढेपुढे त्यात तत्वनिष्ठेचे महत्व कमी कमी होत जाऊन व्यक्तिनिष्ठेचेच स्तोम माजते. एक व्यक्ति परम प्रमाण मानली जाते, आणि तिची आज्ञा वेदाइतकीच पवित्र समजण्यात येते परिणाम असा होतो का त्या व्यक्तीचा वियोग झाल्या बरोबर सैन्याच्या निष्ठेला आधारच राहात नाही. ज्या मावळ्यानी शिवाजी महाराजाच्या नेतृत्वाखाली स्वराज्याची स्थापना केली त्या मावळ्यांची ती शक्ति शिवाजीच्या मृत्यूनंतर लयाला गेली. आझाद हिंद सेनेकानी सुभाषबाबूंच्या नेतृत्वाखाली अलौकिक शौर्य गाजविले. पण आज त्या सैनिकाच्या अंगी ते सामर्थ्य दिसत नाही. कारण आज ते नेताजीना पारखे झाले आहेत. इतर कोणत्याहि व्यक्तीच्या भोवती हे सैन्य उभे राहू शकत नाही. कारण नेताजीची शक्ति त्याच्या बरोबर लयाला गेली. त्यांचें विलक्षण सामर्थ्य त्याच्या अनुयायां पैकी कुणांताहि दिसून येत नाही. म्हणून आज आपण हिंद फौजेचे कितीहि कोडकौतुक करीत असलो तरी त्या फौजेच्या द्वारे जो चमत्कार नेताजींना करता आला तो आता करतां येणे शक्य राहिलेले नाही.

आझाद हिंद फौजेची आवृत्ति नको.

आझाद हिंद फौजेच्या आवृत्त्या काढून आपले काम भागणार नाही. सुभाषबाबूना जे यश लाभले तें कोणत्या परिस्थितींत लाभलें

याचाहि विचार आपल्याला केला पाहिजे. आझाद हिंद फौजेची उभारणी परदेशात केली. तेथील माणसांनी इंग्रजांची कशी गाळण उडाली तें डोळ्याने पाहिलेले होते. ब्रिटीश सैन्यातील जीं माणसें आझाद हिंद फौजेंत दाखल झालीं त्याना स्वाभिमानाचा आणि देश-सेवेचा तोच एक मार्ग मोकळा होता. परदेशात किंवा परप्रांतात राहणाऱ्या लोकांत स्वप्रांतीयां बद्दल व स्वदेशबांधवांबद्दल एक प्रकारची आपुलकीची भावना असते. त्या भावनेच्या आधारावर त्यांच्यामध्यें ऐक्य स्थापन करणें कमी अवघड असतें. या सर्व कारणामुळे नेताजी सारख्या कर्तबगार देशभक्ताला आझाद हिंद फौजेची स्थापना करता आली. त्यामुळे नेताजींची थोरवी किंवा त्यांनी केलेल्या कार्याचें अलौकिकत्व यत्किंचितहि कमी होत नाही. त्यांचा पराक्रम लोकोत्तर आहे. त्यांनी केलेला चमत्कार अभूतपूर्व आहे. त्यांनी स्वतःच्या कृतीने रचलेलें इतिहासाचें प्रकरण अद्भुतरम्य आहे. पण त्यांनी जे केलें तेंच आम्हीहि करण्याचा घाट घालूं तर 'डॉन क्विक्झोट' च्या मालिकेंत जाऊन बसूं. खुद्द नेताजीहि आजच्या परिस्थितींत हिंदुस्थानात आले तर ते देखील बदललेल्या काळाला व परिस्थितीला अनुकूल असें धोरण आखतील. आझाद हिंद फौजेंत हिंदु-स्थानच्या बाहेर हिंदु-मुसलमानांचे जे ऐक्य त्याना साधता आलें तें हिंदुस्थानात उभारलेल्या आझाद हिंद फौजेत जिना साहेब, मुस्लीम लीग व मुस्लीम सरकारें, त्यांच्या सारख्या अनन्य पराक्रमशाली पुरुषाला देखील साधूं देणार नाहीत.

क्रांतीची शिळी कल्पना

यांत आणखी एका गोष्टीचा विचार करणें आवश्यक आहे. राजाच्या किंवा राज्याच्या सैनिका प्रमाणेच या आझाद हिंद सैनिकांचीहि क्रांतीची कल्पना शस्त्रास्त्रांशी निगडित आहे. युद्ध व रक्तपात यांचा क्रांतीशी अपरिहार्य संबंध आहे अशी इतर सैनिकाप्रमाणे त्यांचीहि समजूत झालेली दिसते. '**सशस्त्र बंड म्हणजे क्रांति**' ही क्रांतीची कल्पना आता जुनी झालेली आहे. शस्त्रबलाने घडवून आणलेलें परिवर्तन म्हणजे क्रांति नव्हे, हें या युगांतील प्रत्येक क्रांतिकारकाला पटलेलें

आहे. क्रांति घडवून आणण्या करिता कधी कधी शस्त्रास्त्रांचा प्रयोग करावा लागतो असं अनेक क्रांतिकारकाचे मत आहे. म्हणजे त्याना तलवारीचें वावडे नाही. पण ज्या ज्या ठिकाणीं तलवारींचा उपयोग होईल तेथे तेथे क्रांति होईलच असा मात्र नियम नाही. आज पर्यंत आपण क्राति शब्द किंचित सैलपणाने वापरीत आलो आहोत. आपली क्रातीची कल्पना विधायक नाही. फक्त निषेधात्मक आहे.

आज या देशात सैनिक वृत्ति प्रधान संगठनाची गरज आहे, पण तशा प्रकारचे संगठन पुरेसे होणार नाही. क्रातीची विधायक भूमिका निर्माण करणाऱ्या विधायक वृत्तीच्या सगठनाची तितकचि, किंबहुना त्यापेक्षा काकणभर जास्त आवश्यकता आहे. आपल्याला फक्त राज्यसत्ता उलथून पाडायची नाही तर समाजक्राति घडवून आणायची आहे, हे लक्षात आले म्हणजे माझ्या म्हणण्यांतील मुद्दा अधिक स्पष्ट होईल.

तत्वनिष्ठा हाच संगठनेचा खरा आधार

म्हणून राष्ट्रीय युवक सघाने माझ्या नावाचा उपयोग करणे माझ्या भूमिकेच्या दृष्टीने अनिष्ट आहे असे मला सुचवायचे आहे आपल्याला शक्ति समाजाची वाढवायची आहे, कुठल्याहि व्यक्तीची नाही. सगठनेचा आधार व्यक्ति नसून तत्व आहे. तुम्ही माझ्या भोवती सगठन उभारले तर त्याने देशाची किंवा संस्थेची शक्ति वाढण्या ऐवजी माझी शक्ति वाढेल. आपल्याला शक्ति एका व्यक्तीची वाढवायची नसून समाजाची वाढवायची आहे. आपल्याला कुठल्याहि व्यक्तीचे राज्य नको आहे. आज सकाळच्या मिरवणूकीत मुले ओरडून ओरडून म्हणत होती, "इन्किलाब जिंदाबाद, थोडे दिनमे गांधी–राज." आपल्याला गाधीराज नको आहे. गांधी थोर असताल, महात्मा असतील तरी पण आम्हाला त्यांचे राज्य नको आहे. राज्य लोकांचे हवे आहे. 'रामराज्य' म्हणजे श्रीरामचद्र या व्यक्तीचे राज्य नव्हे. त्याच प्रमाणे गाधीराज्य म्हणजे गाधी या व्यक्तीचें राज्य नव्हे. रामराज्य किंवा गांधीराज्य म्हणजे लोकाचे राज्य, जनतेचे राज्य. तुमच्या सगटनेला लोकांनी माझ्याकडे पाहून पैसा दिला किंवा माझ्या नावामुळे लोक तुमच्या

संस्थेंत येऊन सामील झाले तर त्यापासून तुमची प्रतिष्ठा न वाढतां माझी प्रतिष्ठा वाढेल. अशाने तुमच्या संस्थेची खरी भरभराट होणार नाही. तुम्हांला आपलें कार्य साधण्याकरिता अत्यंत शुद्ध बुद्धीने माझ्या नांवाचा उपयोग करणे अप्रशस्त न वाटलें तरी परीणामीं तें मला किंवा तुम्हाला हितावह होणार नाही.

पित्याचें पुत्राप्रत कर्तव्य

दरेक प्रामाणिक माणसाचें आज हे कर्तव्य आहे की त्याने तरूणाना आपली गरज राहाणार नाही अशी परिस्थिती निर्माण केली पाहिजे. तरुणाचीं संगठने स्वायत्त व स्वतंत्र व्हावीत आणि त्याना आपली फारशी गरज उरू नये, असा सारखा प्रयत्न प्रत्येक प्रामाणिक प्रौढ व्यक्तीने केला पाहिजे. चांगला बाप, आई, वडील भाऊ किंवा पालक याच पद्धतीने शिक्षण देत असतात. हेच वळण मुलांच्या हिताचें ठरतें. म्हणून माझी अशी विनंती आहे की, तुमच्या संस्थेच्या संगठनाशी माझा प्रत्यक्ष संबंध शक्य तितका कमी असावा म्हणजे माझे दोष तुमच्यांत उतरणार नाहीत आणि तुमचें संगठन व्यक्तिनिष्ठ बनणार नाही.

याचें कारण असे की तुम्ही माझ्या एक युग पुढे आहात. विचाराच्या बाबतींत तुम्ही एक पाऊल नेहमी माझ्या पुढेच राहिले पाहिजे. म्हणून तुम्हांला माझें जितके पटत असल तितके तुम्हीं अवश्य स्वकिारा. माझी सल्ला मसलत व जरूर तर मार्गदर्शनहि तुम्ही स्वकिारूं शकता. पण वैयक्तिक संबंधाची मर्यादा या पलीकडे जाऊ देऊं नका. कोणत्याहि व्यक्तीचें एकछत्री वर्चस्व राहाणें इष्ट नाही. एखाद्या प्रसंगीं त्या व्यक्तीशी तुमचा मतभेद झाला तर तुमच्या संगठनेत तट पडतील आणि फुटीरपणाची वृत्ति बोकाळूं लागेल.

संगठनेची क्रांतिकारक भूमिका

तुमचें संगठन दंडनिष्ठ अथवा व्यक्तिनिष्ठ नसावे म्हणजे तें सैनिक स्वरूपाचें नसावें असें मी म्हटलें हा मुद्दा थोडासा अधिक विशद करूं या.

सैनिक संगठनेचा मुख्य उद्देश व कार्य मुख्यतः संरक्षण व शांतता हा असतो. पण हें कार्य त्यांना नित्य करावें लागत नाही. सैन्याच्या जरबेनेच बहुधा शांतता रक्षणाचें कार्य होतें. सैनिकांचें नित्याचें कार्य त्यामुळें शांतता संरक्षणाची तयारी करीत राहाणे व आपल्या शारीरिक गरजा भागविणें इतकेंच राहातें. नियमितपणे कवायत करणें, खाणें, पिणे, व चैन करणें एवढाच सैनिकाचा नित्य कार्यक्रम असतो.

सेवेचे शिक्षण शिपायांना मुळीच देण्यांत येत नाही असें नाही आग विझाविणें, सांथीच्या रोगाच्या वेळीं आरोग्य रक्षणाला मदत करणें अशा प्रकारचीं सेवेचीं कामें करण्याचें शिक्षण त्यांना दिलें जातें पण हें सैन्याचें मुख्य काम नव्हे. सैन्य कशासाठी ? या प्रश्नाचें उत्तर आग विझविण्यासाठी, रोगाचा प्रतिकार करण्यासाठी असें कुणी देणार नाही. सैन्याच्या दृष्टीने हीं कामें नैमित्तिक व गौण आहेत.

तुमचें संगठन हीं लोक-सेवेचीं कामें आपला नित्यधर्म मानणारें असले पाहिजे. देशापुढे असलेल्या निरनिराळया प्रश्नांचा खोल अभ्यास करून त्याचीं मूळ कारणें शोधलीं पाहिजेत. त्या कारणाच्या निवारणाचे उपाय शोधून काढण्याची विधायक प्रतिभा तुमच्या अंगीं असली पाहिजे. आणि त्या उपायाचा प्रत्यक्ष प्रयोग करण्याची हिंमत, कर्तृत्वशक्ति व संयोजन-चातुर्यहि तुमच्या ठिकाणीं विकसित झालें पाहिजे. हें सगळें करीत असतांना शरीर तरतरीत, चपळ व कार्यक्षम राहावें, शारीरिक धैर्य अंगीं बाणावें म्हणून कदाचित तुम्ही कवायत व व्यायाम कराल पण ‘ फायरब्रिगेड ’ किंवा ‘ रेडक्रॉसचीं शुश्रूषा पथकें ’ याच्या योजनेत कवायतीचें जें स्थान असते, तेंच तुमच्याहि योजनेंत राहील. बिनलष्करी संगठनेची ही मुख्य खूण आहे. आमचे संगठन लष्करी थाटाचें नाही, हें म्हणणें सोपे आहे, पण बिनलष्करी सगठनाने क्रांति घडवून आणण्याचें कार्य फार अवघड आहे, फार मोठें आहे. त्यात संगठनापासूनच क्रांतीला सुरुवात होते. या दृष्टीने तुमची भूमिका क्रांतिकारक आहे. म्हणजे संगठनेच्या कल्पनेतच तुम्ही क्रांति करूं इच्छितां.

सामाजिक भूमिका निर्माण करा

सैन्यात जातिभेद व संप्रदाय-भेद नसावा व बहुताशी तो नसतोहि परंतु आपल्या येथील सरकारी सैन्यात ब्राह्मण ब्राह्मणेतराच्या हातचें खात नाही, हिंदु व मुसलमान एकमेकांबरोबर जेवीत नाहीत. अशा स्थितीत त्याच्यात जी ऐक्य भावना असते, ती फक्त शत्रूशी लढण्यापुरती आणि सैनिकाची कर्तव्ये पार पाडण्यापुरती असते. आझाद हिंद फौजेंत हा जाति–भेद व पंक्तिभेद नव्हता. पण ही ऐक्याची भावना फक्त सैन्यापुरती किंवा संस्थेपुरती राहिली तर समाज–क्रांति होणार नाही. युद्धात व प्रवासात शूद्राप्रमाणे वागण्यास हरकत नाही असे तर जुने कर्मठ लोकहि मानीत असत. सगळ्या समाजाचे सैनिकीकरण किंवा 'रेजिमेन्टेशन' केल्यास ही ऐक्य भावना कदाचित सार्वत्रिक होऊ शकेल. पण त्यासाठी समाजच सैन्यमय बनवावा लागेल. सारे जग हे एक अफाट सैन्य होईल आणि विश्वसंघाची व विश्वराज्याची स्थापना झाली म्हणजे हे सैन्य कोणाशी लढेल ?

विश्वसैन्याची कल्पना

सगळ्या समाजाचे रूपातर विश्वसैन्यात करणे अनिष्ट व अनर्थकारक आहे. म्हणून तर आस्तिकतेच्या व अहिंसेच्या पायावर संघटन करण्याचा प्रयत्न आहे. समाजव्यापी लष्करीकरणाकरिताहि समाजातील सर्व संप्रदायाचे व जातींचे सहकार्य लागेल. असे सहकार्य लाभावें म्हणून सामाजिक भूमिका निर्माण करावी लागेल. ही सामाजिक भूमिका निर्माण करण्याकरिता हिंदुसमाजातून जातिवादाचा व मुसलमान समाजातून संप्रदायवादाचा नायनाट करणें आवश्यक आहे.

जातिसंस्था हिंदुसमाजाचें वैशिष्ट्य आहे. त्या संस्थेने हिंदु समाजाची प्रकृति बनलेली आहे. 'रोटी–बंदी' 'बेटी–बंदी' आणि 'स्पर्श–बंदी' हीं जातीची बाह्य लक्षणे आहेत. या तिन्ही प्रतिबंधाचा आधार उच्चनीचतेची भावना आहे. ही उच्चनीचतेची भावना जन्मावर आधारलेली असल्यामुळे ती आजन्म कायम राहते. जन्मगत भेद हा औपचारिक असला तरी जोपर्यंत हें शरीर आहे तोपर्यंत तो नाहीसा होण्याची आशा नसते.

सामाजिक दृष्टीने जन्मगत भेद हा नित्य स्वरूपाचा असतो. जन्मगत भेद व आर्थिक भेद याच्यात हा फार मोठा फरक आहे आर्थिक भेद अस्थिर व अनित्य स्वरूपाचे असतात. आज जो नीच आहे, तो उद्या उच्च होऊ शकतो. पण जन्मगत भेदाना हा 'चक्रनेमिक्रम' देखील लागू नाही मानव-शरीरा पुरता जन्मगत भेद धर्मक्षेप असतो. त्यामुळे जन्मगत उच्चनीच भाव हिंदुसमाजाचे अनन्य स्थायी व शाश्वत लक्षण होऊन बसले आहे. ज्या समाजाना जन्मगत भेदभाव असतात तो समाज इतराच्या दृष्टीने निरुपद्रवी असला तरी त्याच्या ठिकाणी कार्पण्य दोष म्हणजे अंत:करणाचा अनुदारपणा उत्पन्न होतो. त्यातून पावित्र्यवाद बोकाळतो. **पावित्र्यवाद म्हणजे माणसाचा विटाळ मानण्याची वृत्ति. आणि माणसाचा विटाळ मानणें म्हणजे असामाजिकता.** ज्या समाजाची प्रकृतिच असामाजिक असेल त्यात सामाजिक सामर्थ्य निर्माण होणे कसे शक्य आहे? मुसल-मानाची टाळकी सडकून त्याच्या मनात जरब उत्पन्न करता येईल. त्या जरबेच्या योगाने बाह्य अक्रमणापासून हिंदु–समाज काही काळ सुरक्षित राहू शकेल. पण त्याच्या अंतरगातील दोष नाहीसा होणार नाही. आणि जो पर्यंत तो दोष कायम राहील तो पर्यंत हिंदु–समाज आक्रमण सुलभ राहील. म्हणून हिंदु–समाजाच्या प्रगति करिता व उत्कर्षा करिता त्याची जाति-शीलता नष्ट झाली पाहिजे. दुसरा तरणोपाय नाही. 'नान्य पंथाः विद्यते अयनाय.'

ब्राम्हणेतर चळवळीचें स्वरूप

वरिष्ठ जातींच्या विरुद्ध कनिष्ठ जातीनी केलेल्या चळवळी या दृष्टीने एकेवेळीं आवश्यक व इष्ट होत्या. ब्राह्मणेतर चळवळीचा त्याकाळीं उपयोग होता आणि उपयोग झालाहि. पण विशिष्ट जाति विरुद्ध केलेली चळवळ स्वभावतः जातिवादीच असते. त्यामुळे तिचा उपयोग मर्यादित असतो. ती उपयुक्ततेची मर्यादा गाठली म्हणजे त्या चळवळी पासून फायद्या ऐवजी तोटा होऊ लागतो. घरांत जाऊन परतलेल्या सोंगटी प्रमाणे ती चळवळ उफराट्या गतीने चालू लागते. **उफराट्या गतीने चालणारी**

चळवळ म्हणजे चळवळीचें भूत. या भुताचें थैमान सुरू झालें म्हणजे समाजाचें स्मशान होतें.

समाज रक्षणासाठी आवश्यक तर ब्राम्हणांचा बळी द्या.

ब्राम्हणांना वगळल्याने जर हिंदु समाजातील इतर सगळ्या जाति एक होत असतील, तर मी म्हणेन की समाजाच्या रक्षणाकरिता ब्राम्हण जातीचा बळी दिला पाहिजे. यज्ञातील बोकडाला मुक्ति मिळत होती किंवा नाही, या बद्दल वाद असेल. पण समाजाच्या रक्षणा कारिता ब्राम्हण जातीचे बलिदान करावें लागलें, तर तिला मात्र खात्रीने सद्गति लाभेल या बद्दल माझ्या मनांत शंका नाही.

जातीचें भूत

तुम्ही फार दयावंत असाल तर वाटल्यास कत्तल करण्या ऐवजी ब्राम्हणांना गंगा-युमनाच्या अंतर्वेदीत कोंडून ठेवा. तरी मला अशी भीति वाटते की जातीचें भूत उरलेल्या हिंदु समाजात धुडगूस घातल्या वाचून राहाणार नाही. आणि ब्राम्हणेतर चळवळीच्या पोटी 'मराठा-मराठेतर' 'माळी--कुणबी,' 'महार-महारेतर' असे वाद उत्पन्न होतील. तिकडे गंगा यमुनांच्या दोआबात स्थानबद्ध झालेले ब्राम्हणहि आपसात ऋग्वेदी-यजुर्वेदी, देशस्थ-कोकणस्थ,-कऱ्हाडे, असे अनेक भेद शोधून आपल्या जातीशील प्रकृतीचें अनुसरण करतील. सांगण्याचा मुद्दा असा की हिंदु-समाजातून जातीचें मूळ समूळ नष्ट झाल्या वाचून त्याची प्रकृति निकोप होणार नाही.

इस्लामाचा कडवेपणा

दुदैवाने तुमच्यांत कोणी मुसलमान तरुण नाहीत. तरीपण मुसलमान समाजाबद्दलचें तरुणांचें जे कर्तव्य आहे त्याचाहि निर्देश थोडक्यांत करणें जरूरीचें आहे. मुसलमान हा संप्रदायवादी असतो. इस्लाम हा खरा धर्म आहे एवढें मानल्याने त्याचें काम होत नाही. तो असे मानतो

की इस्लाम हाच खरा धर्म आहे. म्हणून जे त्या धर्माच्या बाहेर असतील ते त्याच्या दृष्टीने अभागी, करंटे, अपवित्र, देवाला मुकलेले, सद्गतीला पारखे झालेले. म्हणून साऱ्या जगातील यच्चयावत् माणसाना इस्लाम धर्माची दीक्षा दिल्यावाचून त्याला कृतकृत्यता वाटणें शक्य नाही. जे नापाक आहेत, काफर आहेत, त्याच्या देशात राहाणे हा त्याच्या दृष्टीने आपद्धर्म आहे. मुसलमानेतराच्या राज्यांत राहाणे, त्याच्या दृष्टीने अत्यंत निकृष्ट तऱ्हेची गुलामगिरी आहे. जगांतून इतर सर्व संप्रदायांचा व धर्मांचा नायनाट करणें, कोठेहि त्याची सत्ता अथवा अस्तित्वहि न उरूं देणे मुसलमानाचे धार्मिक कर्तव्य ठरतें. याचा अर्थ मुसलमान मुसलमानेतराबरोबर समानतेच्या नात्याने राहूंच शकत नाही. सर्वच सांप्रदायिक धर्मांचा हा स्वभाव-गुण आहे. पण इस्लामांत तो अत्यंत उग्र स्वरूपात आढळून येतो. **इतराबरोबर समान भूमिकेवर राहतां न येणें असामाजिकतेचेंच लक्षण आहे.** या असहिष्णुतेचा परिणाम असा होईल की संप्रदायवादाची प्रतिक्रिया इतर समाजांवर होऊन एक मुसलमानेतराची फळी, मुसलमानाना वठणीवर आणण्यां-करिता जगांत निर्माण होईल. तसे झाले तर पुन्हा अखंड कलह माजेल. म्हणून ज्याना इस्लामविषयीं आदर असेल, त्यांनी त्या समाजांतून संप्रदायाच्या मूल्याचा नायनाट करण्याचा संकल्प केला पाहिजे.

समाजक्रांतीला व अर्थक्रांतीला वाहून घेणारें तरुणांचें संगठन उभारा

साराश काय की हिंदुसमाजात जातिवादी चळवळ सुरू करण्या-ऐवजी जन्माचें प्रस्थ समूळ मोडून काढणारी जाति विरोधी चळवळ सुरू केली पाहिजे. आणि मुसलमान समाजातून संप्रदायवाद अगदी निःशेष करण्यासाठी निकराची चळवळ केली पाहिजे. **जातिवाद व संप्रदायवाद हे दोन्ही वाद देवद्रोही आणि मानवद्रोही आहेत.** म्हणून त्यांचा उच्छेद करणे अत्यंत आवश्यक आहे. पाकीस्तानी प्रवृत्तीला एरवी पायबंद घालतां येणार नाही, आणि मूठमातीहि देतां येणार नाही. या दोन

चळवळींना पूरक व पोषक अशी तिसरी चळवळ म्हणजे जाति-धर्म निरपेक्ष आर्थिक पायावर शेतकरी व कामकरी यांचे संगटन करणे. हिंदु—दारिद्र्य, मुस्लीम दारिद्र्य, हिंदु उपासमार, मुस्लीम—उपासमार, हिंदु गुलामगिरी, मुस्लिम गुलामगिरी असा भेद आर्थिक क्षेत्रांत नाही. म्हणून दोघां मधील साम्याचा फायदा घेऊन आर्थिक पायावर संगठन केले तर सांप्रदायिक व जातीय भेदाची नांगी मोडण्याची बरीच आशा आहे. यापुढे समाज क्रांतीला व अर्थ क्रांतीला वाहून घेणारे तरुणांचे संगठन उभारणे हेंच तुमचे कर्तव्य आहे.

शक्य तो वाद टाळा.

तुम्हांला जर खरोखर कार्याची कळकळ असेल तर मेहेरबानी करून वाद करण्यात व हुज्जत घालण्यात आपल्या आयुष्याचा अपव्यय करूं नका. जो वादात पडतो त्याचा वादविवादात व शास्त्रार्थातच सारा वेळ जातो. काही करण्या इतके अवसानहि त्याच्या जवळ उरत नाही. आणि प्रवृत्तीहि शिल्लक राहात नाही वादातून प्रतिवाद व पोटवाद उत्पन्न होतील आणि ही परंपरा कधीच संपणार नाही. तेव्हा देशासमोर असलेल्या जिवंत प्रश्नाचा मूलगामी व पूर्व ग्रह सोडून आस्थेने विचार करा आणि बुद्धीला पटलेल्या तत्वाचे आचरण आपल्या वैयक्तिक जीवनात यथाशक्ति ताबड-तोब सुरू करा समाजक्रांतीच्या प्रक्रियेत वैयक्तिक आचरणाचे महत्व ओळखा. जे वाद-निपुण आहेत, शास्त्रार्थ-प्रवीण आहेत, त्याना खुशाल वाद घालूं द्या.

संघटनेला घटनासुद्धा नको

बिनलष्करी संगठनांत आतापर्यंत ज्या संगठनाचा समावेश होतो, त्यात घटनानिष्ठ संस्था प्रामुख्याने दिसून येतात घटनेचीं कलमे प्रामाणिकपणे पाळायचीं हा संकल्प त्या संगठनेचा आधार असतो. पण पुढे पुढे घटनेच्या कलमांच्या अर्थावरच रणे माजूं लागतात आणि जो तो आपआपल्या सोयीप्रमाणें घटनेचा अर्थ करूं लागतो. घटनेच्या भाषेतून पळवाटा शोधण्याचे कौशल्य दाखविण्याची वृत्ति

बळावतें आणि संघशक्तीचा विकास होण्याऐवजी कायदेबाजीचा धुडगूस सुरू होतो. आजीबाईची ती प्रसिद्ध गोष्ट तुम्हांला माहितीच असेल. एका बाईने देवाला नवस केला की, 'देवा, मला मुलगा होऊ दे, म्हणजे तुला सोन्याचा तोडा वाहीन.' देवाच्या कृपा प्रसादाने बाईला पुत्र रत्न झाले. पण बाई घटना पंडिता प्रमाणेंच मोठी मीमांसा विशारद होती. शब्दाचा आपल्याला अनुकूल असा अर्थ लावण्याची हातोटी तिला अवगत होती. त्यामुळे तिनें आपल्या मुलाचे नांवच सोन्या ठेवून दिले, आणि त्याच्या पायांत कथलाचा तोडा घालून तो मोठ्या भक्तिभावाने विधिपूर्वक देवाला अर्पण केला.

दुसरे उदाहरण कॉंग्रेसच्या घटनेतील खादीच्या कलमाचे देतां येईल. जो खादी वापरील त्याला मताचा अधिकार, असा तो नियम होता. जो खादीचा रूमाल किंवा टोपी वापरतो तोहि खादी वापरतोच, असा त्या नियमाचा गंमतीचा अर्थ गंभीरपणाने करण्यात आला. तेव्हा 'नेहमी व संपूर्ण खादी वापरणारा,' असे शब्द त्या नियमात घालावे लागले. शब्दाचा कीस काढण्याला अंत नाही. घटनेच्या मुळाशी जर जिव्हाळा व निष्ठा नसेल तर घटनेच्या बळावर संघटन टिकू शकत नाही. त्यातून सत्तावादी राजकारणाचा जन्म होतो आणि त्याचाच धूमाकूळ सुरू होतो. जेथें अंगीकृत कार्यावरील निष्ठा व परस्पर विश्वास असेल तेथे घटनेचें प्रयोजनच उरणार नाही.

हृदयनिष्ठेचें अधिष्ठान द्या.

याचा अर्थ असा की 'दंडनिष्ठ व घटनानिष्ठ' या दोन्ही प्रकाराहून अगदीं निराळें असें एक हृदयनिष्ठ संगठन करण्याचा एक नवीनच प्रयोग तुम्ही आरंभिला आहे. आजहि तुमचे पाच-सात हजार मुलांचें संगठन आहे. कागदावर लिहिलेली घटना किंवा नियम तुमच्या जवळ नाही. फक्त परस्पर विश्वासावर आतां पर्यंत तुमचें कार्य चाललें. तें घटनानिष्ठ किंवा दंडनिष्ठ संगठना पेक्षा वाईट रीतीनें चाललें असें कुणाला म्हणतां येणार नाही. घटनानिष्ठ संघटनेंत अत्यंत कडक शिस्त असते. कारण लिख्यां

कुळाशी ।शिक्षचे भय असतें. घटनानिष्ठ संघटनेत जी शिस्त असते तीं देखील कमी अधिक प्रमाणांत कृत्रिम व औपचारिक असते. आपल्याला जर स्वयंस्फूर्त व जिवंत शिस्त हवी असेल तर ती हृदयाच्या एकतेनरच्च उभारलेली राहू शकेल. '**समानीव आकूतिः समाना हृदयानि व**·' **तुमचें संकल्प व तुमचीं हृदयें समान असोत. हा स्वयंस्फूर्त संघटनेचा मूलमंत्र आहे.** हृदये एक झालीं म्हणजे तुम्हाला एकमेका-बद्दल जिव्हाळा वाटेल. विश्वास वाटेल आणि आपुलकी वाटेल. तसें झाले म्हणजे तुमच्यात शिस्त व एकोपा राखण्याकरिता बडग्याची किंवा घटनेच्या नियमाची गरजच उरणार नाही.

गांधी-सेवा-संघाशी साम्य

अहिंसेवर आधारलेल्या संगटनेचे हे वैशिष्ट्य आहे. या युगातील अहिंसेचे लोकोत्तर प्रयोगी गांधी यांनी गांधी–सेवा–संघाच्या रूपाने अशा प्रकारच्या संगठनेचा प्रयोग केला. गांधी-सेवा-संघाला घटना होती. पण कुठ-ल्याहि सभासदाला त्याच्या जबाबदारीची जाणीव करून देण्याकरिता घटनेच्या कलमाकडे बोट दाखविण्याची पाळी चिटणीसावर आली तर आतां हे आपले संघटन फार दिवस टिकणार नाही. असे त्यांना वाटूं लागत असे. जी संगठना दंड–निष्ठ किंवा घटनानिष्ठ नसेल ती कौटुंबिक न्यायावर आधारलेली असेल.

कौटुंबिक न्याय

आपली आई घरांतील सगळीं कामें नियमितपणे आणि नीटनेटकीं करतें. तिच्याकरिता कोणी भिंतींवर वेळा–पत्रक लावलेलें नसतें. उलट देवपूजा, बाजार, साफसफाई इत्यादि कामें करण्याकरिता आपण घरांतील मुलांच्या पाळ्या बांधून देतो. भिंतींवर ठळक अक्षरांनी त्यांच्या पाळ्यांचें पत्रक लावून ठेवतो. तरी मुलांची आपआपसांत चुकारपणाच्या बाबतीत स्पर्धा होते आणि कुठलेंहि काम वक्तशीर किंवा पद्धतशीर होत नाही. कारण आईला कामाची कळकळ असतें. माणसांचा जिव्हाळा असतो.

मुलाना एकतर 'बाबांच्या' माराचें क्षय असतें किंवा आई जेवूं घालणार नाही हा धाक असतो. त्यामुळे मुलांनी वक्तशीर व व्यवस्थितपणे पूजा केली तरी तिच्यातून पुण्य किंवा शक्ति उत्पन्न होणार नाही. हाच न्याय संगठनेलाहि लागूं आहे. म्हणून तुमच्या संगठनेंत दंड किंवा घटना यांना स्थान असता कमा नये.

आत्मख्याति अगर प्रसिद्धीचा मोह आवरा.

लोकाना तुमच्या संगठनेबद्दल संशय किंवा वैशम्य राहणार नाही असाहि प्रयत्न तुम्ही केला पाहिजे. आपल्या समारंभाची वर्णनें. आपल्या कार्याचे अहवाल, आपल्या संस्थेंची स्तुति वर्तमान पत्रातून आली पाहिजे, मोटमोठ्या लोकानी आपल्या संस्थेला भेट देऊन कौतुक करणारे दोहे लिहिले पाहिजे, हा मोह तुम्ही मोठ्या कसोशीने आवरला पाहिजे. हा मोह मोठा दुर्धर आहे तो जर आवरता आला नाही तर प्रसिद्धीच्या लोंढ्यात संघटना वाहून जाईल.

आत्मसमर्थनाचा मोह हि आवरा.

आत्मख्याति प्रमाणेच आत्मसमर्थनाचाहि मोह तुम्हाला आवरावा लागेल. हें काम जास्त कठिण आहे. त्यासाठीं अधिक कडक संयम हवा. अनेक लोकाचे तुमच्या विषयी अनेक प्रकारचें गैरसमंज होतील. तुमच्यावर हेत्वारोप करण्यात येतील. आक्षेप घेण्यात येतील. बरीच अवास्तव किंवा यथार्थ हो काहि होईल. हे सगळे पचविण्या. इतका कस तुमच्या निष्ठेत असला पाहिजे. **निंदेचें हलाहल पचवूं शकणारी निष्ठाच संघटनेला स्थैर्य व दीर्घायुष्य देऊ शकेल.**

याचा अर्थ असा नाही की आम्हीं यथार्थ टीकेकडे दुर्लक्ष करूं किंवा सद्बुद्धीने केलेल्या सूचनाची उपेक्षा करूं. आमचें संगठन कोणालाहि बोचूं नये अगर खुपू नये असा प्रयत्न आम्ही सतत करूं. **इतराशी समान संगठना करण्याचा व्हास आम्हीं धरणार नाही. अहंकाराने नव्हे**

तर नम्र निष्ठेने नवीन प्रकारचे संगठन करण्याचा आम्हीं इमाने इतबारे प्रयत्न करूं. तो साधला तर ज्या प्रमाणात तो साधेल तितकेच श्रेय पदरात पडेल! 'स्वल्प मप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्' हा धर्म थोडा जरी घडला तरी मोठ्या संकटापासून रक्षण करतो. बरें, प्रयत्न केल्यानंतरहि आमची शक्ति किंवा बुद्धि उणी पडल्यामुळे कार्य न साधले तरी प्रयत्नांचें समाधान व पुण्य पदरात पडेल. प्रयत्न निष्फल कधीच होत नाहीत अशी आमची श्रद्धा आहे. नव्हे हा निसर्गाचा अबाधित नियम आहे. फक्त प्रयत्न योग्य दिशेने होत आहे, याची काळजी मात्र घेतली पाहिजे.

आचार हेंच प्रचाराचें एकमेव साधन

आणि म्हणून तुम्हीं प्रसिद्धि व प्रचार यावर विशेष भर न देता आपल्या रोजच्या आयुष्यात आणि नित्याच्या व्यवहारांत या तत्वाची अंमलबजावणी करायला सुरवात करा.

सर्वेषां अविरोधेन '

समान भूमिका समान कार्य असले म्हणजे विरोध अपरिहार्य आहे. या गावांत एकाच वेळीं दोन संस्था ठेवल्या, तर विरोध कसा टळू शकेल ? म्हणून तुम्हीं अत्यंत शुद्ध मनानें आणि असंदिग्ध बुद्धीने असा संकल्प केला पाहिजे की, इतर संस्था कार्य करीत असतांना तत्सम संस्था आम्ही काढणार नाही. आमच्या संस्थेसारखी संस्था इतरांनी काढली तर आम्हीं नांवाचा व संस्थेचा मोह सोडून त्या दुसऱ्या संस्थेच्या विकासाला मदत करूं.

संस्थेचाहि मोह सोडा.

प्रसिद्धीच्या मोहा प्रमाणेच नावाचा व संस्थेचा मोहहि मोठा दुर्धर आहे आणि अधिक भयंकर आहे. एकदा जनकराजाला कदाचित आपल्या राज्याचा मोह सोडतां येईल. पण एखाद्या संन्याशाला आपल्या मठाचा

किंवा पीठाचा मोह सोडणें अशक्य होईल. आपण जे कार्य आरंभिलें, तें आपल्याला साधत नसेल तर त्याचा उपसंहार करून मोठ्या आनंदाने इतर संस्थेत सामील होणे हा अविरोधी संगठनेचा निष्कर्ष आहे. अविरोधी वृत्तीची ही खूण आहे. आम्ही नवीन प्रकारचें संगठन करण्याला सरसावलो होतो. आमची ताकद उणी पडते तेव्हा नांवाच्या किंवा निर्जीव कलेवराच्या मोहाला बळी न पडता एखाद्या सुव्यवस्थित व सुप्रतिष्ठित संगठनेत जाऊन दाखल होऊ या. आपली अल्पशक्ति व बुद्धि तिलाच अर्पण करूं या. या वृत्तीत निरहंकारिता आहे, प्राजळपणा आहे, संगठनेचें अक्षय सामर्थ्य आहे. **म्हणून राज्यावर पाणी सोडण्यापेक्षाहि कधी कधी संगठनेवर पाणी सोडणें समाज हिताच्या दृष्टीने अधिक पुण्यकारक असते.** खऱ्या साधकाची ही हिंमत तुम्हाला दाखवित आली पाहिजे. ज्या दिवशी तुम्हाला असें दिसून येईल की, तुमचे संगठन तुम्ही स्वीकारलेल्या तत्वाप्रमाणे चालू शकत नाही, त्या दिवशी मोठ्या उत्साहाने व संतोषाने त्याचा आवरण समारंभ तुम्हांला करता आला पाहिजे. **त्याचा जात-करण व नाम-करण विधि तुम्हीं जितक्या हौसेने व थाटाने करता तितक्याच हौसेने व थाटाने तिची उत्तर क्रियाहि तुम्हीं केली पाहिजे.** हा मरणाचा सोहळा आनंदाने पाहाण्याची ज्याच्या मनाची तयारी होते तोच मृत्युंजय होतो.

महाभाग गांधींचें उदाहरण

म्हणून जर देशाच्या आजच्या परिस्थितीत अशा प्रकारच्या संगठनेची आकांक्षा उत्पन्न झाली नसेल, किंवा ती आकांक्षा उत्पन्न झाली असतांना देखील, ती भागविण्याची पात्रता तुमच्यात नसेल तर तुमची संगठना गुंडाळूनटाकणें हेंच कर्तव्य ठरेल. गांधींचे उदाहरण मी दिलेलेंच आहे आपल्याला हवें तसें संगठन आपण निर्माण करूं शकलो नाही, तशा प्रकारची शक्ति आपल्याला देण्याचें सामर्थ्य आपली आई जी जनता तिच्यात नाही, असें जेव्हा त्यांनी पाहिले, तेव्हा अत्यंत संतोषपूर्वक त्यांनी साबरमतीच्या जलांत सत्याग्रहाश्रमाचें विसर्जन केलें. तसेंच पद्मेच्या पवित्र पात्रात गांधी-

सेवा संघाचे विसर्जन केले. पुष्कळसे संतमहंत आश्रम व मठ यांचा संसार थाटतात आणि आपल्यामागे संप्रदाय व गादी सोडून देहत्याग करतात पण संस्थेची उपयुक्तता संपल्यानंतर तिचें विसर्जन करणाऱ्या महाभागाची पुण्याई कांही औरच असते. क्रांतिकारक मनोवृत्तीचें हें लक्षण आहे. तुम्हीं म्हणतां की आम्हीं शस्त्रावाचून क्रांतीची भूमिका निर्माण करूं. तेव्हा तुम्हांला संस्था विसर्जनाचें धैर्य संपादन केलें पाहिजे.

तरुणांच्या संघटनेला पथ्यें

सांगण्याचें तात्पर्य तुमच्या संगठनेला काही पथ्यें पाळावीं लागतील पाहिलें पथ्य संगठन सत्तानिष्ठ व दंडनिष्ठ नको. दुसरें पथ्य ते व्यक्तिनिष्ठ नको. तिसरें पथ्य तें घटनानिष्ठहि नको. तुमचे संगठन समाजनिष्ठ हवे हृदयानिष्ठ हवें, तत्वनिष्ठ हवें. तरच तें क्रांतिनिष्ठ राहूं शकेल. चवथें पथ्य म्हणजे वाद टाळा. पाचवे पथ्य प्रसिद्धीचा मोह आवरा. सहावे पथ्य आत्मसमर्थनाच्या भरीस पडूं नका. सातवे, आचार हेंच क्रांतीचे व प्रचाराचें साधन माना. आठवे, सर्वेषा अविरोधेन असा संकल्प कारावस्थेचा मोह सोडा.

निवडणूकी पासून अलिप्त राहा.

आणखीहि एका बाबतींत तुम्हीं पथ्य पाळलें पाहिजे. ती बाब म्हणजे सत्तावादी राजकारण. सत्तावादी राजकारणाचे वाहन निवडणूक हें आहे या युगात सत्तादेवी निवडणुकीवर आरुढ झालेली आहे. निवडणूकीच्या बाजारांत आपले गुण, आपलें कर्तृत्व या सर्वांचा लिलाव बोलावा लागतो बाजार पेठेंत कौशल्याने माडलेला नकली व दिखाऊ माल अधिक उठावदार दिसतो. खरे मोती कल्चर मोत्यां समोर फिके दिसूं लागतें. जो निवडणूकींत शिरला, तो वादात बुडाला. त्याने आपल्या जिवाचा बाजार केला. जो सत्तावादी राजकारणात शिरला त्याला नसतीं भाडणें विकत घ्यावीं लागतात, आणि भीति व संशय ही दोन भुतें त्याला कायमचे झपाटतात, म्हणून कबीराच्या शब्दांत माझा तुम्हाला असा आग्रहाचा सल्ला

आहे का, " तू तो रामसुमरे, जग लढवा दे. " साधकाने सत्ता व सम्मान या दोन सिद्धीपासून नित्य सावध राहिले पाहिजे.

संगठनेचा काँग्रेसशी संबंध

परंतु देशाची एकंदर परिस्थिती लक्षांत घेता काँग्रे
असावा, हा प्रश्न पुनः पुन्हा आपल्या समोर उभा
नेने काँग्रेसची शक्ति वाढली पाहिजे; निदान
कामां नये, अशी आपली दृढ प्रतिज्ञा असली पाहिजे. आजच्या बदललेल्या परिस्थितीत काँग्रेसची भूमिकाहि बदललेली आहे. आतापर्यंत काँग्रेस ही एक बिन सरकारी झुंझार संस्था होती. आज ती सरकार झालेली आहे. पण सरकार बदलले तरी माणसाच्या संवयीं एकाएकी बदलत नसतात. सरकारी नोकर व जनता यांच्या मनाला लागलेलें जुनें वळण अद्याप बऱ्याच प्रमाणात कायम आहे. सरकारी नोकर हा प्रामाणिक व परिश्रमी असला तरी फक्त हुकुमाचा बंदा सांगकाम्या असतो. त्याला राज्याबद्दल आपुलकी अगर जिव्हाळा मुळींच वाटत नाही. त्याचप्रमाणे सरकार बदललेलें असलें तरी या जुन्या नोकर वर्गामुळे आपलें सरकार स्थापन झालें, असा अनुभव जनतेला येत नाही म्हणून सर्वसाधारण काँग्रेस कार्यकर्त्याचें सरकार विरोधाचें येळकोट कांही केल्या जात नाहीं. वस्तुस्थिति अशी आहे की काँग्रेसची सत्ता सुदृढ व टिकाऊ होऊ नये असा प्रयत्न सर्वच अराष्ट्रीय संस्था मोठ्या हिरीरीने करीत आहेत. काँग्रेस जर या सबंध देशात दोन वर्षे पर्यंत शांतता व सुव्यवस्था राखूं शकली तर आपण ठार झालो, असें मुस्लिम-लीगला आणि शेड्यूलडकास्ट फेडरेशनला वाटत आहे. म्हणून काँग्रेसची सत्ता खिळखिळी करून उलथून पाडावी असा त्यांनी चंग बांधलेला आहे. या त्यांच्या प्रयत्न्याला आपल्या हातून कळत वा नकळत साह्य झालें तर आपण देश द्रोहाबद्दल अपराधी ठरूं. कारण इंग्रजांचें स्थान घेऊ शकणारी आपल्या देशांत काँग्रेस ही एकच एक संस्था आहे. आपल्या प्रतिपक्षीयांचा प्रयत्न तिची शक्ति क्षीण करण्याचा आहे. त्यांच्या उलट आपला प्रयत्न असला पाहिजे.

काँग्रेसची बदलती भूमिका

काँग्रेस जोपर्यंत फक्त लढाऊ संस्था होती, तो पर्यंत तिच्यात स्वार्थी सत्तावादाला व मतभेदाला वाव कमी होता. पण आता ती अधिकारारूढ झाल्यामुळे तिच्यात सत्तावादाचा उच्छाद सुरू होईल. जेथे सत्तावाद माजता तेथे ईमान कमी होते. आणि फक्त यांत्रिक शिस्तीचे प्रस्थ माजते. **समान निष्ठा, कार्याची कळकळ व परस्पर विश्वास, या गुणावर आधारलेली एकजूट म्हणजेच वास्तविक शिस्त. यालाच आपण इमान म्हणतो**. चार चौघांनी मिळून काम करायचे तर एकजूट करावी लागते. ही एकजूट करण्याकरिता एकमेकाशी इमान पाळावे लागते. हे इमान म्हणजेच संगठनेचा प्राण. तुमच्या संगठनेत घटनेला महत्व नाही. शिक्षेला स्थान नाही. तेव्हा ती इमानाच्या आधारावरच टिकणे शक्य आहे. काँग्रेसच्या पाठीशी, ती सत्तेच्या राजकारणात गुतली असताना अशा निष्ठावान इमानी सेवकांची संगठना आपण उभी केली पाहिजे. काँग्रेसची भूमिका बदलल्या बरोबर तिचे वजन कमी होण्याची लक्षणे दिसू लागली आहेत. म्युनिसीपलीट्या, जिल्हा कौन्सिल व लोकलबोर्ड यांची जी गति झाली तीच काँग्रेस सरकारांची होणार की काय अशी भीति वाटू लागली आहे. ठिकठिकाणी स्थानिक स्वराज्याच्या निवडणुकीतून काँग्रेसचा पराजय होत आहे. ही सगळी विपरित लक्षणे पाहून भांबावून जाण्याचे किंवा निराश होण्याचे कारण नाही. जो निराश झाला तो नामोहरम झाला. ज्याला काळोखातहि प्रकाशाची आशा दिसते, तोच 'तमसः परम' अंधाराच्या पलीकडे जातो म्हणून जेथे निष्ठा असेल तेथे आशेचा लोप कधिच होत नाही.

तुमची भूमिका

तुमच्या समोर तुमची ही भूमिका अगदी स्पष्ट असली पाहिजे. सत्तेची हाव व सम्मानाचा मोह सोडून तुम्ही जेव्हा जनतेच्या ठिकाणी काँग्रेस निष्ठा कायम ठेवण्याचा प्रयत्न कराल तेव्हा निवडणुकीच्या वेळीं योग्य माणसे नेमण्याच्या बाबतीत काँग्रेसला तुमची मदत होईल, व तुमचा मत तिला मोलाचा वाटेल आणि जनतेचाहि काँग्रेसकडे पाहाण्याचा दृष्टिकोण बदलेल- **कारण लोक चारित्र्य उन्नत झाल्यावाचून आपल्याला लोकशाहीचा पाया रचता येणार नाही.**
